

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94(497:497.6)"1941/1945" (093)

32:327.8:930(497.6)"1941/1945"

**POLITIKA I HISTORIJSKI REVIZIONIZAM:
TOKOVI RELATIVIZACIJE KOLABORACIONIZMA I
NORMALIZACIJE
„RAVNOGORSKOG ANTIFAŠIZMA“**

Apstrakt: *Krajem XX stoljeća duboko se i na Balkanu, sa krupnim geopolitičkim promjenama, izmijenilo promatranje naroda i država na vlastitu prošlost. Njena prerada i instrumentalizacija podstaknuti su složenim prožimanjem globalnog odnosa nacionalnih i ideoloških snaga i lokalnih vladajućih interesa. Svaka politička i ideološka pobjeda, "mora da pronade svoje legitimacijsko uporište u prošlosti". Raspadi ideološke paradigme i jugoslavenske državne zajednice praćeni su, uz balansiranjem prošlosti izvana, shodno interesima vremena i dominantne politike, ubrzanim konstruiranjem novih nacionalnih identiteta, izbijanjem "građanskog rata između raznih sjećanja", obrnutom "historiografskom perspektivom", zamjenom vrijednosnih stavova i preoblikovanjem različitih slojeva svijesti. Ovi procesi su u postjugoslavenskim zemljama, u "tranzicionoj historiografiji", uz novu "redukciju totaliteta", doveli i do "retradicionalizacije", do problematičnih talasa historijskog revizionizma posebno vezanog za Drugi svjetski rat, ispravljanja tzv. historijskih nepravdi, normalizacije kolaboracionizma, nacionalizacije i relativizacije pojma antifašizma. Nacionalne historiografije u tim zemljama napravile su zaokret od nekadašnje glorifikacije Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP) ka njegovoj relativizaciji, kao dio opšteg trenda radikalne "re-nacionalizacije". Nijedna od njih nije izvela tako "temeljan obračun sa antifašizmom" NOP-a kao Srbija. Brojni historičari, uz učešće paranaučnih formacija, daju legitimitet konstrukcijama obezvrjeđivanja antifašističkog nasljeđa i rehabilitiranja kvislinških snaga. Falsificiranje historije dovelo je i do relativiziranja njihove odgovornosti na račun onih koji su se djelom potvrdili kao antifašisti. Revanšistička historiografija nameće alternativne istine. Stvaran je konsenzus oko definicije "dobrog" nacionalizma koji je za mnoge "elementarni patriotizam". Razne nacionalističke struje se prikazuju kao antifašističke. Kolaboracionističke snage poražene 1945. postale su "neshvaćene žrtve istorijske sudbine". Njihovo djelovanje stavlja se u kontekst njihovog antikomunizma, promovira se u razumnu nacionalnu politiku. Derogiranjem*

antifašizma došlo se i do “anti-antifašizma”. On relativizira zločine fašista i kolaboracionista, iznova vrijednuje žrtve i dželate. Nije uobičajena praksa da se “historijske istine” pišu u parlamentima i proglašavaju zakonom, kao što se desilo u Srbiji. Sudovi i parlamenti ne mogu valorizirati nečiju historijsku ulogu. To može historijska nauka. Revizionizam se temelji na selektivnom zaboravu i konstrukciji “poželjne historije”, predstavlja “preradu prošlosti nošenu jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva”. Očiti je izraz “političke kulture u jednom društvu, odnosno, govori o dominantnim političkim vrednosnim orijentacijama u njemu”. Sudske rehabilitacije se shvataju kao ideološka i politička mjera revizije historije. Treba razlikovati pojedinačne rehabilitacije nedužnih žrtava progona vlasti nakon 1945. od olake revizije historije. Politički i ideološki aspekti rehabilitacije, uz podršku medija i pseudopravnog mehanizma, obuhvataju manipuliranje brojnim temama kako bi se delegitimirao sistem koji je nakon 1945. izmijenio društvene, ekonomske, političke i nacionalne odnose - karakteristične za vrijeme monarhističke Jugoslavije. Komunisti se u revizionističkoj historiografiji tretiraju kao protivnici srpskih nacionalnih interesa (“crveni đavoli”), uljezi u nacionalnoj historiji, socijalistička revolucija kao eksces. Uz usvajanje određenih zakona i primjenu čitavog arsenala retoričkih sredstava i prikrivanje niza historijskih činjenica, naročito je prerađena predstava o četničkom ravnogorskom pokretu Draže Mihailovića, uz zanemarivanje i relativiziranje njegove zločinačke prakse, da bi se od te “nove antifašističke” strane napravio poželjan “predkomunistički predak” vlasti. Preko antikomunizma rasterećuje se i ovaj kolaboracionistički pokret, markira se kao patriotski i antitotalitarni. Njegova rehabilitacija u Srbiji ima mnogostruka značenja i konsekvence u njenom društvenom životu, ali i u regionalnim odnosima.

Ključne riječi: *Drugi svjetski rat, kolaboracionizam, historiografija, revizionizam, politika.*

POLITICS AND HISTORICAL REVISIONISM: FLOWS OF RELATIVIZATION OF COLLABORATIONISM AND NORMALIZATION OF „RAVNA GORA ANTI-FASCISM“

Abstract: *At the end of the 20th century, the perception of peoples and states on their own past changed profoundly in the Balkans as well, with major geopolitical changes. Its processing and instrumentalization are encouraged by the complex permeation of the global relationship between national and ideological forces and local ruling interests. Every political and ideological victory, “must find its legitimate stronghold in the past.” The disintegration of the ideological paradigm and the Yugoslav state union was accompanied by a balancing of the past from the outside, in accordance with the interests of the time and dominant politics,*

the accelerated construction of new national identities, the outbreak of a “civil war between different memories”, the reversal of consciousness. These processes in the post-Yugoslav countries, in “transitional historiography”, along with the new “reduction of totality”, led to “retraditionalization”, to the problematic waves of historical revisionism especially related to the Second World War, the correction of the so-called historical injustices, normalization of collaborationism, nationalization and relativization of the notion of anti-fascism. National historiographies in these countries have made a turn from the former glorification of the People’s Liberation Movement (NOP) to its relativization, as part of the general trend of radical “re-nationalization”. None of them carried out such a “thorough confrontation with the anti-fascism” of the NOP as Serbia. Numerous historians, with the participation of parascientific formations, give legitimacy to constructions of devaluing the anti-fascist legacy and rehabilitating Quisling forces. The falsification of history has also led to the relativization of their responsibility at the expense of those who have in part confirmed themselves as anti-fascists. Revanchist historiography imposes alternative truths. There is a real consensus on the definition of “good” nationalism, which for many is “elementary patriotism”. Various nationalist currents are portrayed as anti-fascist. The collaborationist forces defeated in 1945 became “misunderstood victims of historical destiny.” Their actions are placed in the context of their anti-communism, promoted in reasonable national politics. Derogating from anti-fascism also led to “anti-anti-fascism”. He relativizes the crimes of fascists and collaborators, re-evaluates victims and executioners. It is not common practice for “historical truths” to be written in parliaments and promulgated by law, as has happened in Serbia. Courts and parliaments cannot valorize someone’s historical role. Historical science can do that. Revisionism is based on selective forgetting and the construction of a “desirable history”, it is “a reworking of the past carried by clear or covert intentions to justify narrower national or political goals.” The obvious expression is “political culture in a society, that is, it speaks of the dominant political value orientations in it”. Judicial rehabilitation is understood as an ideological and political measure of revision of history. A distinction should be made between the individual rehabilitation of innocent victims of persecution by the authorities after 1945 and a light revision of history. The political and ideological aspects of rehabilitation, with the support of the media and the pseudo-legal mechanism, include manipulating a number of topics to delegitimize the system that changed social, economic, political and national relations after 1945 - characteristic of monarchist Yugoslavia. In revisionist historiography, communists are treated as opponents of Serbian national interests (“red devils”), intruders in national history, and the socialist revolution as an excess. With the adoption of certain laws and the application of a whole arsenal of rhetorical means and concealment of a number of historical facts, the notion of Draža Mihailović’s Chetnik movement in Ravna Gora was especially reworked, neglecting and relativizing his criminal practice, to make

this “new anti-fascist” side a desirable “pre-communist ancestor”. “authorities. This collaborationist movement is also relieved through anti-communism, it is marked as patriotic and anti-totalitarian. His rehabilitation in Serbia has multiple meanings and consequences in its social life, but also in regional relations.

Key words: *World War II, collaborationism, historiography, revisionism, politics.*

Prelomne epohe uvijek utiču na ponovna promišljanja prohujalog, na nametanje novih okvira pamćenja. Velike geopolitičke promjene, uz proces prerade prošlosti i kolektivnog pamćenja, prate smjene ideoloških znamenja i političkih simbola. Javna kultura sjećanja izgrađuje se u skladu sa idejama i vrijednostima koje su u središtu »tekuće političke kulture i u kojima se prožima više perspektiva: lične, tradicionalne, službene«. ¹ Epoha »kratkog« XX stoljeća je, zbog brojnih fenomena, postala najkontradiktorniji period u historiji, proizvela je najveće nade čovječanstva, ali je većinu i sahranila. postala je grobnica velikih ideala. ² Svijet je od pamtivijeka u krizi. I preko površnog izučavanja historije, napisao je Meša Selimović, iznenadimo se koliko ima “analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo«. ³ Nakon okončanja XX stoljeća, o kome je teško govoriti kao o jedinstvenom vremenskom razdoblju, “više ništa nije kao što je nekad bilo”. Brzina historije počela je da prevazilazi uobičajeno ponašanje. ⁴ Kritičke i višestruke perspektive doprinose upotpunjavanju slika o politici, ratovima i njihovim relacijama. Ratovi nameću manihejsku logiku koja postaje obavezan način mišljenja. ⁵ »Neka je proklet«, kaže Milorad Ekmečić, »onaj koji misli da ratovi predstavljaju delo neodgovornih pojedinaca, a ne instrumente kroz koje se cedi proces istorijskog razvoja«. ⁶ Kreativne rasprave o ratovima i pravdi su politički i moralno neophodne. Etnonacionalizam nije nepoznat nijednom političkom sistemu.

Historijska nauka je politička nauka, jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu. Istraživanje prošlosti iziskuje uvažavanje i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara, “kao čeda svoje epohe”, svjesnog postojanja različitih historijskih perspektiva. ⁷ Historiografska shvatanja i znanja ostvaruju se na dva nivoa - u naučnoj historiji, jezikom stručnjaka, potom preko publicističkih radova prodiru u javnost. ⁸ Množina interpretacija nije neprihvatljiva ako je “analiza korektno

1 T. Kuljić, Tito u novom srpskom poretku sećanja, *Sociologija*, br. 2, Beograd 2003, 98.

2 S. Goldstein, *1941: Godina koja se vraća*, Zagreb 2007, 462

3 M. Selimović, *Roman i istorija*, Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazečića, Sarajevo 1972, 93-95.

4 Opšir. N. Samardžić, *Drugi dvadeseti vek*, Beograd 2009.

5 F. Fire, *Prošlost jedne iluzije: Komunistam u dvadesetom veku*, Beograd 1996, 423.

6 *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd 2018, 242.

7 B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 71.

8 Upor. I. Goldstein, *Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih - Ima li građanska*

izvedena i razumevanje logički koherentno”. Svaka analiza može otvoriti šire vidike za drugačija promišljanja, pri čemu se rjeđe radi o novim saznanjima, a češće o pomjeranjima akcenta, drugačijim uglovima promatranja koji iziskuju potrebe vremena.⁹ Unutar različitih generacija koje promišljaju prošlost i “pišu” svoju historiju mijenjaju se vrijednosti historijskih sudova. To ne bi trebalo da znači da je mijenjaju shodno potrebama politike, već suprotno: da kritičkim metodama spoznaje prošlost što ideologizirani i normirani pristup ne može donijeti.¹⁰ Prošlost je složenija od svih istraživačkih modela i ideoloških naklonosti. “Socijalizam” je izgubio bitku sa historijom. Njegov poraz je doista zasijenio pobjedu nad fašizmom 1945. godine. “Socijalizma” na bazi razvijene demokratije i ljudskih vrijednosti građanskog društva nije bilo, “sem u naivnim tekstovima idealista”.¹¹ Postkomunizam je pokazao bezbroj lica. “Demokratsko udvornišтво” svojom tamnom crtom u tranzicionom periodu, obilježava prelaznički mentalitet. Antikomunizam je postao “najudobniji habitus” mnogih intelektualaca u postsocijalističkim zemljama. Intelektualac-konvertit potisnuo je intelektualca-disidenta. Zaokret je tekao dokazivanjem nove vjernosti. Savremenost je izmijenila viziju budućnosti, tražeći novu, odgovarajuću prošlost.¹²

historiografija šansi?, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, Zagreb 2005, 70.

9 B. Petranović, Dezintegracija istorijske svesti o revoluciji, *Marksistička misao*, br. 4, Beograd 1983, 65-66; L. Perović, Lanac latentnog sukoba, *Helsinška povelja*, br. 52, Beograd, maj 2002; O. Milosavljević, *Savremenici fašizma (1): percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941*, Beograd 2010, 8.

10 D. Stojanović, „Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac“, *Republika*, br. 466-467, Beograd, 1-31. decembar 2009.

11 A. Krešić, "Socijalizam i druga Jugoslavija", *Republika*, br. 466-467, Beograd, 1-31. decembar 2009. Milan Kangrga je isticao da socijalizma ni komunizma nije bilo nigdje, da je to bio “staljinizam na djelu u teoriji, filozofiji i praksi. Tako se socijalizam i komunizam pokazuju kao ideološko-politička i teorijska floskula na obje strane: onih koji se tako deklariraju, kao i njihovih kritičara sa svih strana”. “Bivši sistem” na ovom tlu nazivao je “pravim imenom: staljinizam”. Ružno je, kaže on, kad se neko cijeli život deklarira kao marksista, piše marksistička djela, pa onda, da bi se uklopio u novu situaciju, ustvrdi da je to bila njegova mladenačka zabluda - nazivajući takve “švercerima vlastitog života” – prema: M. Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Split 2002, 284; R. Leposavić-S. Ristić, „Šverceri vlastitog života“, *Vreme*, br. 559, Beograd, 20. septembar 2001. Mario Jareb, na teze da komunizam nije postojao, odgovara: “Ovakav ciničan i bizaran pristup ipak ne poništava činjenicu da su postojali pokreti i stranke koji su nastupali upravo u ime tog pojma, i da je i ideologija koju su zastupali nosila isti pridjevak... Činjenica je da je postojala komunistička ideologija koju su slijedili ili slijede režimi i stranke, koji su u njezino ime počinili brojne zločine protiv čovječnosti. Uostalom, pojmovi od kojih su sazdani i neki drugi pojmovi koji su postali istoznačnicom za neke totalitarne ideologije bili su, isto kao i pojam komunizma, prisutni i prije njihova nastanka. I oni su tada označavali nešto posve drugo, no danas su, nakon što su iskorišteni za nazive ideologija, pokreta i stranaka, ponajprije povezani s konkretnim ideologijama, odnosno s pokretima, strankama i režimima koji su ih zastupali” – prema: M. Jareb, Titovo naslijeđe i Hrvati od njegove smrti do danas: hrvatska estradna zvijezda, *Hereticus*, br. 1-2, Beograd 2011, 161. Toni Džad kaže: “Sovjetski Savez i mnogi njegovi sateliti proglasili su se za „socijalističke“, i nikakva posebna ograđivanje (“nije to bio pravi socijalizam”) ovde ne pomažu” – prema: T. Džad, *Teško zemlji*, Beograd 2011, 168.

12 Opšir. T. Kuljić, Samorefleksija kulture sećanja, *Helsinška povelja*, br. 103-104, Beograd, januar-februar 2007, 48, Isti, Titoisti-marksisti-antikomunisti, *Helsinška povelja*, br. 115-116, Beograd,

Kolektivna sjećanja su društveno, kulturno i politički uslovljen, tekući i mijenjajući proces. Sa slomom “evropskog socijalizma”, uz plimu nacionalizama, nastala je gradnja “integrativnih mitova radi učvršćenja nacionalnog identiteta”. Snažno izmijenjeni kontekst sjećanja prožet novim “društveno-korektnim smislom aktivno menja sadržaje iz prošlosti”.¹³ Svuda je “uzdrmana antifašistička kultura sećanja”. Historijska spoznaja je trajan, empirički poduprt i otvoren postupak koji nudi nove perspektive prošlosti. Njena interpretacija daje osnov sistemima vrijednosti koji su konstituirali društva. Bez stalne provjere i preispitivanja historija se ne može zamisliti.¹⁴ Ono što se “danas” zna, može protokom vremena biti “potvrđeno, ali i prevaziđeno” (Dž. L. Geddis). Revizija i revizionizam su pratili suočavanja sa prošlošću (“Dealing with the Past”). Historijski revizionizam dopunjuje i mijenja stare naracije. U pozitivnom smislu, predstavlja legitimnu reinterpretaciju događaja ili dionica historije do koje se došlo novim naučnim ispitivanjima. U negativnom smislu, označava nastojanje da se, iz pojedinačnih ili skupnih ideoloških i političkih motiva, revidiraju naučna tumačenja određenih događaja ili razdoblja da bi se otklonio njihov traumatičan uticaj na kolektivnu svijest i identitet. Revizionizam se najčešće javlja na planu (re)interpretacije prošlosti i uz revaloriziranje historijskih činjenica, koje dolaze iz određenog ideološkog predubedenja, a rjeđe na planu pozitivnih znanja, uz zanemarivanje naučnog metoda i manipuliranje izvorima. Historija mu služi isključivo za izgradnju „identiteta“, bez obzira na činjenice, znanje i kontekst prošlosti. Koristi se širokim spektrom taktika, što obuhvata selekcioniranje, nepotpuno i neutemeljeno kompariranje i, posebno, prešućivanje.¹⁵

Politika uvijek pokazuje da su »moć, sukob i borba« njeni osnovni pojmovi (M. Đurić). Historičari su proizvođači i zatočenici vremena i okruženja, ne žive zatvoreni »u kuli od slonovače, zaštićeni od buke spoljašnjeg sveta, niti žive u hladnoj prostoriji, daleko od ovozemaljskih strasti«. Mjesto na kome se nalaze određuje njihov »ugao posmatranja prošlosti«. Mnogi od njih teže uvjeriti čitateljstvo da su njihovi rezultati »cijela istina«, odbijajući »mogućnost alternativnih tumačenja«, čineći to neargumentirano i isključivo ideološko-političkim etiketiranjem. Napokon, »svaki iskaz zastaruje i zahtijeva reviziju«. ¹⁷

januar-februar 2008, 30; Isti, „Od Tita do patrijarha“, *Politika*, Beograd, 9. decembar 2009.

13 T. Kuljić, Sećanje na titoizam: hegemoni okviri, *Filozofija i društvo*, br. 2, Beograd 2010, 249.

14 O. Manojlović Pintar, O revizijama, dijalogima i kulturi sećanja, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2009, 212; P. Stih, Revizija povijesti i revizionizam u historiografiji? Svakako!, *Scrinia Slavonica*, br. 1, Slavonski Brod 2019, 377.

15 O. Milosavljević, Fašizam i istorijski revizionizam, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata na prostoru Jugoslavije*, Beograd 2014, 123; S. Milošević, Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije, *Reč*, br. 85/31, Beograd 2015, 169-170; D. Losurdo, *Historijski revizionizam: problemi i mitovi*, Zagreb 2017, 12; M. Kasapović, Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2019, 949-950.

16 Prema: E. Traverso, Istorija i sećanje: antinomski par?, u: *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44. Priručnik za čitanje grada*, Beograd 2013, 20.

17 M. Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996, 381.

Ona je u historiografiji neodvojiva od involutivnih društvenih prevrata. Oni su postali mogući zato što su se različite progresistički projicirane društvene promjene u svijetu u XIX i XX stoljeću »vratile« na »svoja pretprogresistička ishodišta, osiromašene pa i opustošene povijesnim deziluzioniranjem«. ¹⁸ U tranzicionim društvima pojam revizije je izgubio afirmativnu konotaciju, kao podrazumijevajuća popuna znanja o prošlosti. ¹⁹

Svaka historija je izbor, kaže Lisjen Fevr. Historija može biti i konstruisana da bi tako pronašla razlog svog postojanja u brisanju drugih historija i negiranju drugih sjećanja. ²⁰ Prošlost koja se početkom 90-ih godina, s različitim intezitetom i posljedicama, »vraćala« među narode nekadašnje Jugoslavije, uticala je i na njihove političke orijentacije. Nijedan narod nije ostao imun na težnje da preispita i drugačije prikaže vlastitu prošlost. ²¹ Jugoslavenska država je bila zbir različitosti, mogla je funkcionirati na principu ravnopravnosti, a ne na odnosu snaga. Njenim nestankom i sa propašću vladajuće jednopartijske ideologije, promjene u kolektivnim identitetima bile su neminovne. Ona i »komunizam« pripadaju prošlosti, ali se o njima govori ahistorijski, sa resantimanom, uz brojne falsifikate i proizvoljnosti. Takav pristup, zapaža Latinka Perović, lišava historiju njene »ljudske dimenzije«. Političke osude simlificiraju prošlost. Osuda svakog, pa i »fenomena komunizma« i Jugoslavije, ne može da zamijeni potrebu njihovog objašnjenja. ²² Sudbina te države se okretala mahom oko »osovine Beograd–Zagreb–Ljubljana. Način na koji je ona okončala svjedoči koliko je nauka bila iza stvarnog toka zbivanja. Dezintegracija društvenih struktura uticala je i na relativizaciju naučnog mišljenja. Ako bi se izučavanju Jugoslavije i dominacije »komunističke ideologije« pristupilo kao »incidentima historije«, a ne kao fazama historije, zaključak bi bio »neizbježno

18 D. Roksandić, Historijski revizionizam i/ili južnoslavenska historiografija poslije raspada Jugoslavije, u: *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, Novi Sad 2013, 29.

19 O. Manojlović Pintar, Javni prostor - forum ili ring?, *Helsinški bilten*, br. 153, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, decembar 2019.

20 Prema Eriku Hobsbaumu (Eric J. Hobsbawm), historičar ne smije izbjeći obavezu univerzalizma: "Istorija napisana samo za Jevreje (ili za Afroamerikance, Grke, žene, proletere, homoseksualce, itd.) ne može biti dobra istorija iako može utešiti one koji je pišu" – prema: E. Traverso, *Istorija i sećanje: antinomski par?*, 13, 18.

21 Đ. Vuković, Ratovi sjećanjem u bivšoj Jugoslaviji, *Politeia*, br. 18, Banja Luka 2019, 106.

22 L. Perović, Na tragu srpske liberalne tradicije, u: M. Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd 2003, 10. Nakon osamostaljenja Republike Hrvatske usvojeni su propisi po kojima su sa partizanima izjednačeni i "pripadnici Hrvatske domovinske vojske". U Sloveniji je usvojen Zakon o ispravljanju nepravdi kojim je osigurano pravo na obeštećenje političkim osuđenima, ali se odnosi samo na vrijeme nakon nastanka "druge" Jugoslavije. Krajem 2004. u Narodnoj skupštini Srbije izglasane su izmjene Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica po kojima su izjednačena prava četnika i partizana; opšir. M. Milosavljević, „Čičini unuci“, *NIN*, br. 2817, Beograd, 23. decembar 2004; A. Ćirić, „Četnici-partizani 12:5“, *Vreme*, br. 729, Beograd, 23. decembar 2004; D. I, „Četnički zakon“, *Republika*, br. 348-349, Beograd, 1-31. januar 2005; Ž. Kovačević, „Da li je fašizam samo neponovljiva prošlost?“, *Republika*, br. 358-359, Beograd, 1-30. juni 2005; M. Marković, „Neofašizam ante portas“, *Republika*, br. 372-373, Beograd, 1-31. januar 2006.

defektan« (Latinka Perović). Napisane su brojne knjige kao reakcija na raspad Jugoslavije, ali je malo autora zavirilo u suštinu »druge«, ali i »prve« Jugoslavije, bez čega nema razumijevanja ni postjugoslavenskih ratova.²³ Nije slučajno kriza Jugoslavije počela sa historijskom iscrpljenošću njenog ideološkog modela.²⁴ Nacionalne ideologije su bile starije od »komunizma«. Prisutne od nastanka jugoslavenske države, na sceni ili »u podzemlju«, postale su na kraju dominantne. Nacionalizam je u Jugoslaviji dugo bio markiran kao »opšta i najraspostranjenija opasnost«.²⁵ Njegova historija tokom raspada jugoslavenske države, sa novim »ophođenjem s prošlošću«, popraćena je nalaženjem historijskog metoda koji bi mu dao legitimitet.²⁶ Ideologija nacionalizma tražila je put da uspostavi kontinuitet sa svim onim što u prošlosti ima nacionalnu boju, a da iz nje izbací sve nenacionalno.²⁷ Historija je najbitnija za nacionalizam koji je po najkraćoj definiciji »slavna i teška

23 M. Zečević, O uzrocima jugoslovske krize u istoriji i istoriografiji, *Filozofija i društvo*, VI, Beograd 1994, 108. U srži sporova koji su potresali monarhističku jugoslavensku državu, od postanka do njenog sloma 1941, bilo je pitanje državnog uređenja. Odnos i uloga Srbije u njenom stvaranju učvršćivali su srpska vjerovanja da je nova država 1918. produžetak njihove historije od 1804, zapravo Srbija napisana velikim slovima. Nastankom višenacionalne Jugoslavije riješen je «srpski problem», da gotovo svi Srbi budu ujedinjeni u jednoj državi. U njoj su činili najveću etničku zajednicu, ali ne i većinu. Politikom centralizma i unitarističkom ideologijom, srpski vladajući krugovi snažili su odbrambene reflekse drugih naroda. Ovu državu je, prije svega, određivao odnos između dva najbrojnija naroda, Srba i Hrvata. Stranačke borbe, nacionalne tenzije, pregovori srpske i hrvatske strane oko teritorijalno-administrativne reorganizacije Jugoslavije inicirali su 1936, pod uticajem vodećih srpskih krugova, osnivanje Srpskog kulturnog kluba (SKK) radi odbrane "ugroženih interesa srpskog naroda". Sporazumom Cvetković-Maček, koji je u SKK naišao na negativan prijem, «srpsko pitanje» je dodatno intezivirano. Brojni srpski intelektualci su smatrali da, ako Hrvati steknu unutrašnju samoupravu u okviru jedinice definirane na nacionalnoj osnovi, isto to pravo trebaju dobiti i Srbi. SKK se usmjerio na borbu za srpsku teritorijalnu jedinicu i njen maksimalistički opseg. Raspad Jugoslavije 1941. reaktuelizirao je planove o stvaranju velike srpske države. Četnički pokret Draže Mihailovića preuzeo je 1941. ključne elemente platforme SKK. Neki od najvažnijih Mihailovićevih savjetnika (Dragiša Vasić, Mladen Žujović, Stevan Moljević) pripadali su upravo SKK. Predratni elaborati SKK bili su osnova za razradu velikosrpske ideologije četničkog pokreta. Agresivne ideologije sa historijskim utemeljenjem lako se ne mijenjaju. U zborniku *Jako srpstvo-jaka Jugoslavija* (1991), predočeni su tekstovi članova SKK objavljeni 1939-1940. godine. Akademik Miodrag Jovičić, priređivač ovog zbornika, napisao je da se SKK zalagao za ideje koje su "uglavnom danas naše i da nam predstoje manje-više iste borbe u koje se i Srpski kulturni klub u svoje vreme upuštao".

24 L. Perović, „Zabluda kobna po srpski narod“, *Danas*, Beograd, 6-7. maj 2000.

25 O. Milosavljević, Ideologija "neprijatelja" u prvim i poslednjim godinama komunističke Jugoslavije, *Sociologija*, br. 3, Beograd 1996, 405.

26 Narodna skupština Srbije je 24. jula 1991, uz saglasnost Saveza udruženja boraca Narodno-oslobodilačkog rata (SUBNOR) Srbije, "preporučila" Skupštini grada Beograda i skupštinama opština širom Srbije da pokrenu inicijativu za izbacivanje iz naziva gradova, trgova i ulica "imena odgovornih za pljačku privrede Srbije i višedecenijsku ekonomsku politiku na štetu Srbije". Uskoro su potom izbijeni "stubovi nosači". U Beogradu je promijenjeno ime Trga bratstva i jedinstva. Sa uličnih tabli u centru skinuto je i ime Josipa Broza Tita; opšir. N. Dragosavac, Masovna promena naziva ulica kao deo preimenovanja prošlosti i obračuna sa Narodnooslobodilačkom borbom i avnojevskom Jugoslavijom, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, Beograd 2004, 375-376.

27 O. Milosavljević, *Rehabilitacija*, Peščanik.net, 14. oktobar 2015, <https://pecsanik.net/rehabilitacija/>.

prošlost bez mrlje, a pakao to su drugi« (Vjekoslav Perica). Na Balkanu ratovi mentalno traju i nakon fizičkog okončanja.²⁸ Mentalitet se, kao i identitet, formira u procesima dugog trajanja.

Raspad socijalističke ideološke paradigme i jugoslavenske države popraćeni su »najezdama« historije, izbijanjem »građanskog rata između raznih sjećanja«, kopernikanskim preoblikovanjem slojeva svijesti i preispitivanjem historije u nakani da se demantiraju ranija, reprezentativna interpretiranja prošlosti.²⁹ U postjugoslavenskim zemljama, sa »tržišnim« popunama nedovršenih tema i »historiografskih bjelina«, uz "redukciju totaliteta", oni su, shodno interesima vremena, u većem ili manjem stepenu, doveli i do polarizacije historiografija, obrnute »historiografske perspektive«, zamjene vrijednosnih stavova, »razbarušenih« interpretativnih promjena, »retradicionalizacije«, »falsifikata prošle stvarnosti«, učitavanja poželjnih motiva u prošlost, sakaćenja ljudi i ideja, talasa historijskog revizionizma, jednog od stubova nacionalističke ideologije, čije je glavno obilježje »bezočni relativizam«, do prevrijednovanja značajnih zbivanja prošlosti, izbora i tumačenja ranije »nekorisćenih« činjenica.³⁰ U pojavi fenomena ispolitiziranog revizionizma ili pseudorevizionizma, koji više govori o sadašnjosti nego o prošlosti, na djelu nije pluralnost pristupa i interpretiranja, već »novo« čitanje historije. On predstavlja »preradu prošlosti nošenu jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva«, negaciju prethodnog sistema i države, kroz izvrtanje njihove suštine.

Evropa se padom Berlinskog zida 1989. vratila starim idejama: kapitalizmu, religiji i nacionalizmu. Potrebe vladajućih u svijetu uvijek kroje sliku prošlosti. Historijski narativi se stavljaju u službu sadašnjosti. Narativi koji imaju hegemoni status, dijagnosticira Jelena Đureinović, čine osnovu dominantne politike sjećanja koju promoviraju nositelji moći i koja dopire do svih sfera društva. Pamćenje antifašizma »malih« u sjeni je zaborava fašizma »velikih«. Antikomunizam

28 D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje*, Beograd 1999, 140.

29 Opšir. S. Bandžović, Postjugoslavenska historiografija: (re)interpretacija prošlosti, *Pregled*, br. 2, Sarajevo 2008, 13-38; Isti, Antifašistički narodnooslobodilački rat i savremenost, *Pregled*, br. 3-4, Sarajevo 2005, 123-128.

30 M. Petrović, „Vreme revizionizma ili neodoljivost prekrajanja istorije“, *Vreme*, br. 1215, Beograd, 17. april 2014. Dobrica Ćosić piše o "razdijeljenoj pobjedi" 1945. "braći" Hrvatima, Slovencima, Muslimanima, Makedoncima: Glavni teret i žrtve te pobjede opet je podneo srpski narod. Razdijeljena pobjeda učinjena u ime naivnog idealizma, u ime komunističke iluzije u bratstvo i jedinstvo. Kako je razumno čoveku moguća vera u bratstvo sa narodom i narodima koji su izvršili genocid?" – cit. prema: D. Ćosić, *U tuđem veku*, Beograd 2011, 224. Srpski nacionalizam je često samoviktimizujući, smatra Jovo Bakić, jer insistira da su Srbi kao nacija, "bili uvek žrtve, dok se učešće Srba u činjenju masovnih zločina, po pravilu, relativizuje ili negira. Tako, masovni zločini četnika tokom Drugog svetskog rata u istočnoj Bosni i u Sandžaku smatraju se tek osvetom za ustaška zlodela, dok se srebnički genocidni pokolj relativizuje navodnom osvetom za sistematske pokolje trupa pod komandom Nasera Orića ili se, pak, govori o znatno manjem broju pobijenih" – cit. prema: J. Bakić, „Rat etnosećanja“, *Politika*, Beograd, 28. avgust 2012.

je znatno doprinio ublažavanju slike o fašizmu kao jedinstvenom primjeru »otelovljenja zla«. ³¹ Priča o dva »ista« totalitarizma (fašizmu i komunizmu) pojavila se, uz podršku pobjedničke »hladnoratovske strane«, početkom 90-ih u »novopečenim desničarsko-konzervativnim krugovima bivše Istočne Evrope«, da bi se docnije raširila zahvaljujući sve većoj dominaciji tzv. narodnjačkih stranaka u Evropskom parlamentu. Postala je dominantna u Srednjoj i Zapadnoj Evropi, a došla je i na Balkan. Parlamentarna skupština Savjeta Evrope je 2005, u atmosferi kontinentalnog uspona desnice, pozvala »bivše zemlje komunizma« da "ponovo ocijene historiju komunizma i sopstvenu prošlost", da "organiziraju nacionalne kampanje s ciljem da se kod stanovništva izazove osjetljivost na zločine počinjene u ime komunističke ideologije". Usvojeni dokument pod nazivom »Zločini u ime teorije klasne borbe i diktature proleterijata« ostavio je po strani odnos fašizma i komunizma. Oni su izjednačeni, prikazani kao istovjetni vidovi totalitarizma. Retroaktivno je »stilizirana« historija Drugog svjetskog rata. Zapadna historiografija je i ranije minimizirala ulogu SSSR-a u pobjedi nad fašizmom. Nova tumačenja rezultirala su tvrdnjama da je taj svjetski rat bio posljedica pokušaja Njemačke i SSSR-a da izvrše reviziju Versajskog sporazuma i da Evropu preurede po vlastitoj mjeri. Prošlost se prilagođavala dnevnopolitičkim ili strateškim potrebama, postaje ono što se „dogovori“, činjenice su prestale biti važne. ³² Iza otpora negativnim posljedicama globalizacije kriju se brojne opasnosti. Riječ je i o formiranju nacionalističko-fašističko-rasističkih struja i frontova. ³³

Nakon dolaska Hitlera na vlast 1933, desničari su, za veliki rat koji se očekivalo da počne, govorili da će biti »rat između nacionalizma i internacionalizma«. Nacizam je mnogo doprinio snižavanju moralnih standarda XX stoljeća. ³⁴ Svi su nacistički kolaboracionisti, pogrešno shvatajući evropsku viziju nacista, napisala je Katrin Orel, imali nacionalne snove, »dok je Njemačka imala samo jedan cilj: hiljadugodišnji Rajh«. ³⁵ Evropski aktivistički antifašizam

31 S. Milošević, O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, Novi Sad 2012, 77.

32 Upor. M. Đorđević, „Antikomunizam – novi bauk u Evropi“, *Republika*, br. 380-381, Beograd, 1-31. maj 2006, 15-16; I. Anđelić, „Ogled o fašizmu i komunizmu“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 12. septembar 2009, M. Vasić, *Tu priču znamo napamet!*, <http://www.autonomija.info/milos-vasic-tu-pricu-znamo-napamet.html>. U pripremi obilježavanja 70 godina od početka Drugog svjetskog rata, Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS) usvojila je 2009. rezoluciju s prijedlogom da 23. avgust, dan kada je 1939. potpisan pakt Ribentrop-Molotov, bude evropski dan sjećanja na žrtve staljinizma i nacizma. Izjednačavajući nacizam i staljinizam, te vezujući rezoluciju za taj pakt, OEBS je na sebe preuzeo ulogu arbitra historije; opšir. N. Katić, „Dogovorna istorija“, *Politika*, Beograd, 4. septembar 2009.

33 M. Kazimirović, „Internacionala“ ekstremne desnice“, *Politika*, Beograd, 26. oktobar 2009, 2.

34 Upor. A. Neave, *Nirnbeg. Osobno svjedočanstvo o nacističkim ratnim zločincima 1945-1946*, Zagreb 1980, 286; A. Speer, *Sjećanja iz Trećeg Reicha*, Rijeka 1980, 455.

35 Opšir. K. Orel, *Srednja Evropa: od ideje do istorije*, Beograd 2012; S. Pavlović, *Hitlerov novi antipredak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji*, Beograd 2009.

je 30-ih godina, uz negaciju fašističke ideologije, obuhvatao i suprotstavljanje fašističkom militarizmu, isključujući jedino tada opšte proklamiranu politiku neutralnosti.³⁶ Rasizam nije marginalna pojava. Ideologija i politika rasizma biće »kičma i koža svih budućih fašizama«.³⁷ U Istočnoj Evropi »ključajućem kazanu etnonacionalističkih osjećanja«, nacionalizam je u postkomunističkom periodu, sa eruptivnom provalom prošlosti, relativizirao dotadašnji osnovni antifašistički državno-legitimacijski okvir. Antikomunizam je postao primarni izvor legitimacije niza različitih ideoloških narativa. Uvrnuta svijest »globalne događaje i univerzalne narative samjerava prema svojim partikularnim interesima«. Mediji postaju moćni interpretatori prošlosti i propagatori u formiranju i nametanju novih kultura sjećanja i izmjenama kolektivnog pamćenja. Tomovi knjiga kritičke historiografije ništa ne mijenjaju u odnosu prema prošlosti ako su društveno-političke okolnosti takve da je poželjna iracionalna mitska »svijest«. Derogiranjem antifašizma došlo se i do "anti-antifašizma", do rehabilitiranja kolaboracionista iz Drugog svjetskog rata i relativiziranja njihove odgovornosti. Saradnja viših društvenih slojeva sa naci-fašističkim okupatorom bila je odlika osvojenih evropskih zemalja tokom tog rata. Evropski kvislinzi vodili su neslavnu politiku. Osvete pobjednika nakon 1945. bile su raznovrsne. Ključ za razumijevanje društvene biti kolaboracionističkih pokreta i kvislinških sistema na prostoru raspoređene Jugoslavije, njihovih socijalno-političkih korijena, treba tražiti i u analizi predratne socijalne stvarnosti, političke klime, misli i prakse te centralizirane, monarhističke države.

Svijet se mijenja, prilagođava novim realnostima. Glavni motiv nisu ljubav, mržnja, prijateljstvo, duhovno ili vjersko srodstvo, već interes. Konstituiranje novih država na Balkanu iziskivalo je krajem XX stoljeća izmišljanje i dotjerivanje predsocijalističke prošlosti, restauraciju konfesionalnih i nacionalističkih identiteta. Diskvalifikacija ličnosti, grupa ili sistema skopčana je sa pravdanjem novih interesa i identiteta. Historija je »varljiva i zavodljiva«. Neovisnost je praćena opsjednutošću dubioznim historijskim ili mitskim, rasnim ili religioznim identitetom, masovnom proizvodnjom papirnate »rodoljubive« konfekcije. Velika produkcija je maskirana politička djelatnost, koja je zapravo propaganda.³⁸ Svaka intelektualna proizvodnja namijenjena masi spušta standarde. »Tradicionalizaciju« društva u Srbiji karakterizira neobičan spoj djelimične amnezije za noviju prošlost i hipermnezije srednjovjekovne stvarnosti, što čini sastavni dio fenomena "regresivne evolucije" protivne modernizaciji.³⁹ Ako ne postoji »željena« prošlost, ona može

36 O. Milosavljević, *Savremenici fašizma 1, Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti: 1933-1941*, 481-482.

37 S. Jajić, „Gorki, nikom potrebni lek: razgovor sa Miloradom Ekmečićem“, *Književne novine*, br. 987/988, Beograd, 1-15. januar 1999, 6.

38 A. Mitrović, *Vreme destruktivnih: intervjui*, Čačak 1998, 73.

39 T. Kuljić, Monumentalizacija srpske monarhije, *Helsinkička povelja*, br. 81-82, Beograd, mart-april 2005, 33, Isti, „Revolucija ili restauracija“, *Politika*, Beograd, 6. novembar 2009, 15. Dobrica Ćosić 1992. piše: "Buduća revolucija na ovoj zemlji gde su vladali komunisti, staljinisti, titovci treba da bude – paljenje papira! Paljenje svih papira, paljenje svih knjiga, svih tekstova i novina napisanih od komunista i pod njihovom vlašću. Paljenje svih "revolucionarnih" i štampanih knjiga od Prvog

biti izmišljena. To izmišljanje s pečatom nauke je oruđe i za održanje političke moći. Takva prošlost je značajan element nacionalističkih ideologija. Politika uspješno koristi sjaj i bijedu historije. Ona nerijetko mijenja historijski kontekst i prilagođava ga potrebama sadašnjosti, nastojeći da historiografija ostane njen instrument. Javnost prihvata ono što joj saopštavaju relevantne strukture moći, bez sumnji ili osporavanja ideoloških tvrdnji. Na kraju se dobiju »lica naših istina« (A. Kami). Parahistoriografija je oblik razaranja uma, a od druge polovine XIX stoljeća i sredstvo ekstremnog nacionalizma.⁴⁰ Historija historiografije na Balkanu je puna primjera da je prošlost bila samo dokaz, opravdanje, ili oružje za objašnjenje savremenosti.⁴¹

Postoje događaji, koji su se zbili prije više stoljeća ali još uvijek izazivaju žestoke kontroverze i polemike. U domenu kolektivnog pamćenja postoji mnoštvo paralelnih sjećanja koja se bore za prevlast i društveni uticaj. Procesi pamćenja su smješteni u specifičan argumentativni kontekst. Simbolički rat za intepretaciju donosi dominantnu prevagu u društvu, jer »onaj ko kontroliše prošlost, kontroliše budućnost, onaj ko kontroliše sadašnjost, kontroliše prošlost« (G. Orwell). Selektivno pamćenje je okvir stvaranja identiteta. Zaborav nije samo prirodni i politički organizirani, već i kulturni ciklus.⁴² Kolektivni, nacionalni identitet podrazumijeva idealnotipski model. »Poštena« nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Konstruisanje svakog kolektivnog identiteta, posebno u slučaju pozicije žrtve, isključuje svako propitivanje vlastite odgovornosti za prošlost ma kakva ona bila, jer »podrazumeva jednu istinu. Da bi se ova jedna istina održala odbacuje se svako upoređivanje sa drugim narodima«. ⁴³ Od svakog ideološkog materijala može se napraviti palica za ubijanje ljudi.⁴⁴ Mase kao političke cjeline postoje samo ako su obuhvaćene političkim ideologijama, strankama, pokretima, organizacijama.⁴⁵ Moralni argumenti pokreću i ograničavaju ljude. Osnovno mjerilo za prosuđivanje moralnosti je nepristrasnost – da se svi interesi prosuđuju pomoću istih kriterija.⁴⁶

svetskog rata pa nadalje. Našu pismenost” – kaže on, “treba započeti od Miroslavljevog jevanđelja” - prema: M. Đ, „Rizični koraci u budućnost“, *Republika*, br. 326, Beograd, 1-15. februar 2004.

40 A. Mitrović, *Propitivanje Klio*, Beograd 1996, 166.

41 Lj. Trgovčević, „(Zlo)upotreba istoriografije“, *Republika*, br. 68, Beograd, 16-30. maj 1993. Na Balkanu egzistiraju zasebni modeli kolektivnih memorija, kao i različiti datumi i priče unutar njih. Ono što jedni smatraju “slavnim dijelom” svoje prošlosti, za druge, pak, predstavlja “tragične stranice” nacionalne historije.

42 T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka* (dalje: *Prevladavanje prošlosti*), Beograd 2002, 111.

43 “Na sve strane se”, govori Latinka Perović 2007, “vode procesi za zločine počinjene u nedavnoj prošlosti. Postoji već i ono što pravnici zovu sudska istina. I kada bismo hteli sve to da ignorišemo mi srpski istoričari moramo imati u vidu da o tome već pišu drugi i da neće prestati da pišu” – prema: L. Perović, Ne verujem u radikalne zaokrete srpske istoriografije, u: *Šta blokira proces suočavanja u Srbiji*, Beograd 2020, 129-132.

44 R. Tubić, „Njuh za ono što dolazi“, *Politika*, Beograd, 8. oktobar 2009, 14-15.

45 N. Popović, *Koreni kolaboracionizma*, 125, 139.

46 Upor. S. Koen, *Stanje poricanja: znati za zlodela i patnje*, Beograd 2003, 156-159; Dž. S. Naj,

Nacionalističke ideologije određuju opšti pravac onome što treba uraditi i daju izvršiteljima osjećaj svrhe i namjere. Nema genocidnih naroda, ali ima genocidnih politika, s pogromaškim nakanama, ili, pak, politika s radikalnim ciljevima koji se, pod određenim historijskim i društvenim prilikama, mogu ostvariti samo putem genocida. Takve politike mogu steći znatnu podršku.⁴⁷ Kod počinitelja zločina postoji »prirodna potreba« za njihovim poricanjem ili svodenjem u “podnošljive” numeričke granice.⁴⁸ Proučavanje ovakvih tema treba shvatiti i kao vid poništenja jednog od postulata prakse skoro svih masovnih zločina koji glasi: »zapečatiti svako sjećanje na žrtve u tami bezimenosti, lišiti ih prava na ime i grobno mjesto«. ⁴⁹

U Jugoslaviji je dugo egzistirala »škola« prilagođene, selekcionirane historije, »osnovne istine« o Drugom svjetskom ratu. To je bio centralni narativ revolucionarnog, socijalnog i nacionalnog preobražaja društva.⁵⁰ Antijugoslavenske snage su skoro sve do kraja tog rata, bile brojnije od projugoslavenskih. Jugoslavija je imala najmasovniju kolaboraciju u Evropi.⁵¹ Ratni pobjednici nisu priznavali nikome pravo da učestvuje u konsolidaciji i funkcioniranju poratne Jugoslavije, smatrajući je svojom državom i vlasništvom.⁵² Komunistička partija je borbu protiv fašizma koristila i za uklanjanje stare vladajuće klase (»klasnog neprijatelja«) i potencijalnih protivnika novog režima. Optužba za »izdaju« i »kolaboraciju« bila je prilično rastegljiva kvalifikacija, mogla se primjeniti na širok krug aktivnosti »neopredijeljenih« pojedinaca i grupa.⁵³ Etiketa »izdajnika« je, nerijetko i bez formalnog suda, podrazumijevala osudu na zaborav. Jedinstveni dvojstven tok,

Kako razumeti međunarodne sukobe, Beograd 2006, 40–41.

47 S. Vrcan, Nema genocidnih naroda, ali ima genocidnih politika, *Helsinška povelja*, br. 103-104, Beograd, januar-februar 2007, 46.

48 D. Marinković, „Kratka istorija etničkog čišćenja“, *Književna reč*, br. 500, Beograd, januar 1998, 54-55.

49 M. Dimitrijević, „Žrtve logora Banjica“, *Politika*, Beograd, 9. juli 2009, 16.

50 A. Ignjatović-O. Manojlović Pintar, Redefinisanje sećanja (1), *Helsinška povelja*, br. 115-116, Beograd, januar-februar 2008, 32.

51 B. Petranović, Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1993, 207-215. Nijemci su, između 22. juna 1941. i 1. aprila 1945. imali oko 20.000 ranjenih i poginulih vojnika na Balkanu. Većina njihovih gubitaka nastala je u posljednjim fazama rata (1944-1945) – prema: F. Veiga, *Balkanska zamka (1804-2001): jedna evropska kriza*, Beograd 2003, 138.

52 R. Danilović, *Upotreba neprijatelja: politička suđenja 1945-1991 u Jugoslaviji*, Beograd 1993, 91.

53 R. Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd 2003, 34; K. Nikolić, *Jedna izgubljena istorija: Srbija u 20. veku*, Beograd 2017, 121. Likvidacija brojnih pripadnika kvislinških formacija na kraju rata, bilo je za novu vlast, prema Milovanu Đilasu, “pragmatično rešenje”. Strahovalo se da sudovi ne bi mogli da se izbore s toliko pojedinačnih istraga. Procjene broja pogubljenih su protivrječne, ali, navodi Mark Mazover, “možda je čak 60.000 ljudi stradalo na taj način”. Prema nepotpunim podacima, Državna, zemaljske i ostale komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača u Jugoslaviji, prikupile su više od 900.000 prijava o ratnim zločinima i zločincima, urađeno je oko 550.000 zapisnika o saslušanju svjedoka i samih krivaca. Ove komisije su donijele oko 120.000 odluka kojima je za oko 65.000 lica utvrđeno da su počinile ratne zločine – vidi: M. Zečević, „Čije grobove Srbija danas traži i otkopava“, *Politika*, Beograd, 4. februar 2011.

kazivao je Milovan Đilas, karakterističan je za svaku revoluciju: »oduševljenje i obračunavanje – oduševljenje utoliko zanosnije ukoliko je obračunavanje žešće, odnosno obračunavanje utoliko žešće ukoliko je oduševljenje zanosnije«. ⁵⁴ Pobjednička pravda služila je učvršćenju vlasti. Bilo je slučajeva da su pojedinci, terećeni za različite zločine, u grupnim procesima zajednički suđeni, da bi se osudile šire društvene grupe. Pored dokazanih zločina, katkad je suđeno i potencijalnim političkim protivnicima. ⁵⁵ Iskustvo rata bilo je polazna tačka i »sidrište jugoslavenskog identiteta« (H. Zundhausen). Traumatična ratna prošlost pokušavala se prevazići ideološkim jedinstvom i manihejskim historiografizmom. "Mi smo tu prošlost revolucionarno ukinuli" - čulo se i 1968. na najvišim partijskim forumima u Bosni i Hercegovini. Antifašistički otpor je tumačen kao djelo samo Komunističke partije, čija je historija, prema potrebama, prilagođavana bez nekog ozbiljnijeg historiografskog kriterija. ⁵⁶ Marksistički historičari donosili su, u ulozi prenosioca ideoloških i političkih poruka i pouka, gotovo zaključke i vrijednosne sudove o ratu (1941-1945), iako su znali i isticati da brojni izvori nisu dostupni. ⁵⁷ Bilo je i onih, koji su pisali javnu historiju istodobno sa tajnom, koju treba objaviti nakon njihove smrti (npr. memoari Rodoljuba Čolakovića). ⁵⁸ Ako se prošlost nije izbrisala, mogla se preraditi. ⁵⁹

Ideološka generalizacija deformirala je reljefnu sliku historijske zbilje i racionalnog saznavanja prošlosti koja je imala više sastavnica od onih nametnutih politikom »monolitnog jednozvučja«. Historijska svijest je građena na mistifikacijama, stereotipima, predrasudama, političkim zaključcima i ideološkim predstavama. Mnogi događaji su prećutkivani, naročito oni o kojima se polujavno govorilo, uz tvrdnje da je "osnovna istina" pružala dovoljno. Iza više generacija historičara ostali su, nakon svega, odbojni plodovi nekritičke, ideološke historiografije. Otkako postoje države, postoji i cenzura. Njena je svrha kontroliranje protoka informacija unutar nekog društva. Nema garancije da će ono što je potisnuto u jednoj historijskoj epohi, "biti potisnuto i u nekoj drugoj...

54 M. Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd 1991, 11; O fašizmu u Jugoslaviji opšir. B. Petranović, *Fašizam u Jugoslaviji – istoriografski sporovi*, *Marksistička misao*, br. 3, Beograd 1986.

55 T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 410.

56 M. Đorđević, "Disidenti - između reforme i revolucije", *Republika*, br. 187, Beograd, 16-30. april 1998.

57 K. Nikolić, *Prošlost bez istorije: polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961-1991: glavni tokovi*, Beograd 2003, 274-275.

58 T. Kuljić, *Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima*, *Helsinkičke sveske*, br. 11, Beograd 2002, 25. Jugoslavija nije imala javnu sferu u kojoj bi se isprepletale i sukobljavale interpretacije historijskih događaja te sudarala različita značenja i sjećanja na rat. To ne znači da takvih pojava nije bilo ispod površine. Sjećanja na ključne događaje iz doba rata postajala su instrumentalizirane predodžbe slike - kojima se pogled u prošlost stavljao u funkciju ovladavanja sadašnjosti – vidi: S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb 2012, 311.

59 T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 478.

Svaki trenutak u historiji proizvešće svoja sopstvena ograničenja” (Bilig). Dugo najznačajniji partijski “obrazac”, »propisan« nauci bio je »Politički izvještaj« ili referat Josipa Broza Tita na Petom kongresu KPJ (1948).⁶⁰ »Crvena linija« za Titovog života nije prelažena. Neravnomjerna slika prošlosti predstavljena je i kroz nasilne simetrije i politiku tzv. balansiranja nacionalizma. Nametana je uprošćena, crno-bijela šema po kojoj su na jednoj strani bili antifašisti i borci za slobodu – partizani, a na drugoj - izdajnici i saradnici okupatora.⁶¹ »Komunistički romantizam« je, uz dihotomne sheme, reducirane predstave, »dekreterirano sjećanje«, imao i drugu stranu. U svim narodima na prostoru Jugoslavije bilo je poslušnika, pristalica naci-fašizma, ali i veliki broj njegovih protivnika. Na mitu o masovnom karakteru antifašizma građena je poratna stabilnost države. Ideološka prenaplašenost stvarala je, pak, otpor i prezasićenost. Prošlost nije iscrpljena. Iluzija je svih pobjednika da historija počinje od njih. Sizofski pokušaj je i svih revolucija da u ime novog ideala mogu uništiti pamćenje, stvoriti «drugu pamet» i oblikovati «novu svijest».⁶² Nema epoha historije bez nadzora, niti političke moći “bez kontrole arhiva, ako ne i pamćenja”. U arhivima Službe državne bezbjednosti (SDB) bili su stvoreni ogromni fondovi, formirani dosijeji i materijali raznih vrsta i značaja.⁶³ Država nije ipak

60 B. Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd 1994, 100-109.

61 Oko 2.000 nekadašnjih kraljevskih oficira ušlo je, nakon povratku iz zarobljeništva 1946, u sastav Jugoslovenske armije (JA). U junu 1945. demobilizirano je i prevedeno u rezervu i oko 17.000 “uglavnom nesigurnih i nesposobnih, nižih rukovodilaca” i blizu 1.500 “neprovjerenih” oficira JA. Tokom 1946. demobilizirano je, prevedeno u rezervu i penzionisano 3.217 oficira na višim dužnostima (od položaja komandanata i komesara bataljona naviše), kao i oko 14.500 starješina s činom poručnika i nižim činovima. Među nešto više od tri hiljade oficira koji su stupili u JA, oko 2.000 je bilo (1947) iz redova hrvatskog domobranstva, 727 su bili bivši četnici, 322 su služila u bugarskoj vojsci, 215 u Vermahtu, 124 je došlo iz redova italijanske i 118 iz mađarske vojske, 142 bili su bivši pripadnici Nedićevih snaga, 14 jugoslavenskih snaga na Bliskom istoku i petorica iz ruske carske armije. Oficirski kadar, “pod crvenom petokrakom”, činili su 1947. nekadašnji pripadnici najmanje 14 vojnih formacija, zaraćenih 1941-1945. na tlu Jugoslavije – vidi: S. Kljakić, „Vojna tajna na buvljoj pijaci“, *Politika*, Beograd, 18. oktobar 2010; F. Švarn, „Prećutkivanje i otvorene laži“, *Vreme*, br. 1444, Beograd, 6. septembar 2018.

62 L. Perović, *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, Beograd 2006, 360.

63 Do 1. jula 1966. u arhivima SDB-ea nalazilo se čak 2.754.923 dosijea za pojedina lica, što pokazuje da je 12% lica od ukupnog broja stanovnika ili 35% radno aktivnog stanovništva države imalo dosijea. U Beogradu je na oko 350.000 radno aktivnih lica bilo čak 270.000 dosijea, ili 75% po radno sposobnom stanovniku. Nakon Brionskog plenuma CK SKJ i pada Aleksandra Rankovića, u nastojanju da se ova služba “oslobodi kompromitujuće građe o akcijama koje nisu bile u skladu sa proklamovanom demokratizacijom”, do kraja 1968. od navedenog broja dosijea, vatri je zvanično predato 2.141.155, dok je 153.598 dosijea ustupljeno Službi javne bezbjednosti, Službi bezbjednosti JNA, naučnim institutima i arhivima. Od tih 2.754.923 dosijea do 1. jula 1966. u Bosni i Hercegovini je bilo 316.445 dosijea. Nakon toga je do 1967. izdvojeno za uništavanje 247.305, a zadržano 69.140 dosijea. U uništenim fondovima bilo je 141.445 pojedinačnih i 4.245 zbirnih dosijea sa podacima o 175.000 evidentiranih po antisocijalističkim pojavama, kontroli putovanja u inostranstvo i podacima o licima u specijalnim vojnim jedinicama. SDB BiH je, prema navodima, uništila 77% arhivskog fonda. Praksa uništavanja dokumentacije nastavljena je i kasnije; opšir. S. Cvetković, Kako je spaljeno pet kilometara dosijea UDB-e, *Arhiv*, br. 1-2, Beograd 2008, 79-80.

bila u stanju naređivati »našoj duši, niti našoj misli« (L. Perović). Ako se, smatra Todor Kuljić, proučavanje jugoslavenske države od 1945. do njenog nestanka, uz rijetke izuzetke, svede na trivijalnu historiografiju pobjednika, onda se i »porażeni fašizam« relativizira i svodi na običan zločin koji, poput svih drugih, vremenom treba da izbljedi, a njegovim apologetama se dozvoljava da budu ravnopravni arbitri u valorizaciji prošlosti. Jugoslavenska historiografija nije preživjela ideju po kojoj je razlikovanje između historijske istine i legende nebitno, niti ideju da postoje »različite istine« koje su predmet naučnog spora. Legende i ideološka iskrivljavanja, kaže Ivo Banac, nisu bila djelo amatera već profesionalaca. Baratalo se i predstavama o »preotetoj veličini, o rasturenom savršenstvu« nekog »zlatnog doba«. ⁶⁴ Konflikt na polju historiografije se razbuktao. Usmjeren na reafirmaciju »metahistorijskog i mitsko-poetskog univerzuma«, ritualizirao je oživljene historijsko-ideološke frontove koji su nametali isključive vizije historije. ⁶⁵

Kraj blokovske podijele svijeta, historijsko iscrpljivanje modela državnog socijalizma, vladajući režim u Srbiji shvatio je kao prilika da "preuredi" Jugoslaviju prema svojim mjerilima. ⁶⁶ Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) 1986. bio je sinteza ideja državnog socijalizma i nacionalizma (L. Perović). Shvaćen je kao "kao svojevrsan nacionalni program za hod srpskog naroda u budućnost". ⁶⁷ Tekstovi akademika i drugih intelektualaca, koji su aktuelizirali "srpsko pitanje" i projekte nacionalne homogenizacije, imali su u početku užu čitalačku publiku, ali su u "godinama raspleta" njihove teze bombardirale javnost sa stranica režimske i bulevarske štampe, iz elektronskih medija, ponavljane su na «događanjima naroda», naučnim skupovima, na pijacama i u kafanama. ⁶⁸ Ideologija snažno obnovljenog populizma, oslanjala se i na autoritet književnika,

64 B. Bogdanović, Zavađene memorije, u: *Intelektualci i rat*, Beograd 1993, 36.

65 R. Vale, „Teološka vizija istorije“, *Monitor*, br. 798, Podgorica, 3. februar 2006. "Povjesničari su od 1990. diskreditirana profesija na Balkanu", kaže Vjekoslav Perica, "kao i neki profesionalni političari, svećenstvo, novinari i vojni lideri, i huškali su narode u rat i genocid" – prema: Đ. Matić, „Narod, pleme, klan – Balkan“, *Vreme*, br. 1335, Beograd, 4. avgust 2016.

66 Prema Miloradu Ekmečiću "Velika Srbija je predstavljala legitimnu ideju prava srpskog naroda da u svoje političke granice okupi sve pokrajine u kojima živi srpski narod. Kao i u svim drugim evropskim uzorima, to nije značilo da se okupljaju samo zemlje gde srpski narod živi u etničkoj većini, pa bi već statistički na to imao pravo, nego i one granične zone gde je živeo kao značajna etnička skupina, iako ne i većinska po broju" – cit. prema: V. Šešelj, *Rimokatolički zločinački projekat veštačke hrvatske nacije*, Beograd 2007, 894.

67 O. Milosavljević, „Upotreba autoriteta nauke: javna politička delatnost Srpske akademije nauka i umetnosti (1986-1992)“, *Republika*, br. 119-120, Beograd, 1-31. juli 1995; M. Tompson, *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Beograd 1995, 53-55.

68 O. Milosavljević, Od Memoranduma do "kolektivne odgovornosti, u: Srpska elita, *Helsinkiške sveske*, Beograd 2000, 10-11; Ista, Nacionalizam u službi politike moći: tri kontroverze u shvatanjima srpskih intelektualaca početkom i krajem 20. veka, *Sociologija*, br. 2, Beograd 1999, 125-142. Dobrica Ćosić 1992. ukazuje da je u malim nacijama prva moralna dužnost podređivanje pojedinca – zajednici, narodu, državi: "Srbin je čovek koji nije čovek ako nije Srbin, ako nema svest o narodu, bilo da ga slavi ili psuje"; opšir. vidi: D. Todorović, *Knjiga o Ćosiću*, Beograd 2005.

pripadnika naučnih i paranaučnih formacija, potvrđujući riječi Gustava le Bona da “od trenutka, kada se nađu u gomili, i prostak i naučnik su podjednako nesposobni za posmatranje”. Krizni momenti i nestanak jugoslavenske države pogodovali su ostrašćenju preradi prošlosti i idejnoj konverziji.⁶⁹ Krize i opasnosti traže manihejska tumačenja. “Emigrantska literatura” sve je bila prisutnija u korigiranju historijske slike. U Srbiji se, navodi Srđan Milošević, razvijao nacionalistički revizionizam, čija je glavna opsesija bilo pitanje koliko su Srbi štete pretrpjeli u Jugoslaviji, od AVNOJ-a pa nadalje, i čija je glavna funkcija bila da pruži opravdanje za projekat koji je trebalo da omogući da se ta šteta “naplati”.⁷⁰ Ratna propaganda iz “godina raspleta” i posljednje decenije XX stoljeća, bila je nadomještena opštom kulturom poricanja problematične uloge Srbije u postjugoslavenskim ratovima.⁷¹

Nacionalističke verzije historije se sastoje od anahronizama, fabuliranja, izostavljanja “neodgovarajućih” činjenica, prepune mitologije imune na historijsku kritiku. Nacionalni program i projekat ostvaranja integralnog srpstva, identifikiranja nacionalizma kao legitimne ideologije neodvojive od identiteta, imali su veliku podršku.⁷² Označavajući „novi početak“ nakon raspada Jugoslavije - “kreacije XX stoljeća”, „nova“ srpska politička i intelektualna elita napravila je demarkaciju prema toj državi u svim aspektima. Predsocijalistička prošlost, sa vakrsom “zaboravljene historije” i restauracijom “predkomunističkih kostura”, pompezno se vratila. U historijskom smislu Jugoslavija je interpretirana kao prazan hod, izgubljeno vrijeme koje je Srbija trebala da nadoknadi geopolitičkim prekomponiranjem dijela Balkana.⁷³ Arhaičnost imperijalnog projekta dovela je nju

69 S idejama o postojanju “prave istorije Drugog svetskog rata”, početak javne rahabilitacije četnika u Srbiji započeo je još 80-ih godina XX stoljeća s pojavom romana *Nož Vuka Draškovića*, kao i dvotomne knjige Veselina Đuretića *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*. Akademik Radovan Samardžić, urednik ove knjige, napisao je svojedobno da će ona izazvati „prelamanje epske istorije nadvoje“. Đuretić je, između ostaloga, četničku kolaboraciju u Drugom svjetskom ratu tumačio „srpskom odbrambenom dijalektikom“ i „nacionalno-samoodbrambenim kolaboracionizmom“; upor: V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, II, Beograd 1985, 251; Isti, *Građanski rat u Bosni i Hercegovini 1992-1994*. Bumerang titovske politike, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 439-440; E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, Sarajevo 1989, 109.

70 S. Milošević, *Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije*, 175.

71 S. Biserko-E. Bećirević, „Negiranje genocida“, *Dani*, br. 643, Sarajevo, 9. oktobar 2009, 21.

72 Ivan Stambolić, nekadašnji predsjednik Predsjedništva SR Srbije, poznavajući ulogu SANU, iznosi da tada “čitava grupa takozvanih ‘besmrtnika’ godinama okapava nad mapama Bosne, pokušavajući da otkrije makar i kozju stazu kojom bi se od Beograda do Karlovca moglo propešačiti, a da se pritom prolazi isključivo kroz srpska sela i gradove” – prema: I. Stambolić, *Put u bespuće*, Beograd 1995, 125-126. Borisav Jović, predsjednik Predsjedništva SFRJ zapisuje 11. septembra 1990. godine: “Sada se radi etnička karta srpskog prostora, naročito u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, da se jasno prikaže teritorija gde su Srbi u većini; od Šibenika, preko Like, Bosanske krajine, pored Save do Bijeljine svuda su Srbi u većini. U centru Bosne su Muslimani. Srbi presecaju i Sandžak pored Drine, pa se Muslimani ne mogu ujediniti. To je budući prostor Srbije” - cit. prema: B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Beograd 1996, 193.

73 O. Milosavljević, Stare vrednosti za novo vreme - Svetislav Stefanović, nekad i sad, *Sociologija*,

u sukob sa vremenom, do pobjede “Četrdeset osme i Ravne Gore”.⁷⁴

U januaru 1992. Srpska pravoslavna crkva (SPC) je, sa vanrednog zasjedanja Sabora, saopštila da ona i “srpski narod nikada nisu priznali veštačke i nelegitimne ‘avnojevske’ unutrašnje granice ustanovljene, bez istorijskih ili etničkih osnova, samovoljom komunističke gerile u uslovima okupacije i građanskog rata”.⁷⁵ Velika država nije mogla biti stvorena “smiljem i bosiljem”, već nasiljem.⁷⁶ Takvi planovi i etničko čišćenje dobili su na aktuelnosti raspadom Jugoslavije. Ono što se događalo po Bosni i Hercegovini (1992-1995) promatrano je iz ugla politike i nacionalističkih krugova, kao dovršetak “srpske revolucije” - započete 1804. godine. Bio je to trend stvaranja nacionalnih država prema praksi iz XIX stoljeća na Balkanu, uz logiku da historija ne „zaviruje pod rep detalja“, da “cilj državni osvještava svako sredstvo, pa i ono koje bi bilo nemoralno”. “Osveta Turcima” je, kao i 1941, izbila 1992. u prvi plan.⁷⁷ Nije samo Vojislav Šešelj

br. 4, Beograd 2010, 399-400. Rat za prekrajanje granica Jugoslavije i etničko prekomponiranje ranije multietničkog prostora je podrazumijevao etnička čišćenja i zločine. Ideologije u ime kojih je pravljen rat iz 90-ih bile su slične onima koje su zastupale kolaboracionističke snage iz Drugog svjetskog rata. Revizionističko sjećanje na taj rat postalo je “temelj novog rata”. Nova, nacionalistička ideologija našla je prirodne saveznike na strani gubitnika u Drugom svjetskom ratu - vidi: D. Stojanović, *Zakon protiv istorije*, Pešćanik.net, 27. oktobar 2017; L. Perović, Važno istorijsko svedočanstvo, *Helsinkička povelja*, br. 125-126, Beograd, novembar-decembar 2008, 22-23; Y. Tomic, Ideologija Velike Srbije u XIX i XX veku, u: *Proces Vojislavu Šešelju: raskrinkavanje projekta Velike Srbije*, Beograd 2009, 112-130.

74 H. Zundhausen, *Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija “sjećanja” i mitova*, 260; opšir. M. Tepavac, *Demokratija ili despotija*, Zrenjanin 1994, 86; L. Perović, Modernizacija srpskog društva – pokušaji i ograničenja, *Prilozi*, br. 34, Sarajevo 2005, 319. Desimir Tošić je 2005. pisao: “Pitam se da li iskreni preživeli partizani veruju da oni, i pored pobjeda 1945, i pored neograničene vlasti u toku 45 godina, ne osećaju sebe poraženima danas 2005. godine? Šta je ostalo od tekovina iz 1941. i 1987. godine kad se iz kruga vladajućih partizana u Savezu komunista iščilio Slobodan Milošević i doveo Srbiju u stanje od pre skoro jednog veka?” – cit. prema: D. Tošić, „Suočavanje sa nacionalnom dramom“, *Republika*, br. 374-375, Beograd, 1-28. februar 2006, 29.

75 “Pravoslavlje”, list Srpske pravoslavne crkve, objavljuje 2002. da su tzv. “avnojevske granice” Srbije nelegitimne i kao takve neodržive, da su one više nego dvostruko manje od “srpskog istorijskog prostora”, navodeći zato Josipa Broza Tita kao glavnog krivca. Ko je onda kvisling – pita se ovaj list, i zaključuje: “U svakom slučaju, ni Milan Nedić ni Draža Mihailović neće se naći u društvu kvislinštva Drugog svetskog rata”.

76 Možda baš zbog toga, zaključuje Milorad Tomanić, tokom 90-ih godina ni Sabor ni Sinod SCP nisu nijednom preporučili srpskim pravoslavnim sveštenicima, bar ne javno, da ne daju pričest onima koji su ratujući u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu počinili brojna nedjela; opšir. M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd 2001.

77 E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske historiografije*, 34-40; S. Bandžović, *Iskušenja historije*, Novi Pazar 1993, 100-101. Književnik Matija Bećković iznosi da su Srbi “jedini narod koji se latinio, turčio, crnogorčio. Turčenje se završilo istragom poturica opevanom u “Gorskom vijencu” mada istorija za takav događaj ne zna. Ni u jednoj poeziji nema više mrtvih Turaka i ni u jednoj zemlji više živih. Kao da je poezija vršila dvostruku ulogu: štitila dušu svog naroda a živote njegovih neprijatelja. Više smo posekli jezikom, nego sabljom. Pa ipak, više su nas zamrzli zbog poezije nego one koji su ih pobili u stvarnosti a poštediti u poeziji” - prema: *Glas javnosti*, Beograd, 19. januar 2000.

veličao junaštvo Ratka Mladića, držeći sliku Draže Mihailovića iznad glave.⁷⁸ Sami četnici su, pak, za Momčila Krajišnika, saradnika Radovana Karadžića, bili rodoljubi, borci za srpsko pitanje.⁷⁹ Bio je nužan iskonstruirani četnički antifašizam u utemeljivanju “entitetskog suvereniteta”.⁸⁰ Politika simbola u entitetu Republika Srpska rehabilitira i četništvo.⁸¹

Instrumentalizacija prošlosti je nezamisliva bez osmišljavanja, akcentiranja, selekcije i emocionaliziranja odabranih segmenata. Retrospektivni fatalizam, bliži mitskom pamćenju nego kritičkoj historiografiji, strukturni je kontekst postsocijalističkog izmišljanja prošlosti. Novi nacionalni identitet trebalo je potvrditi demonizacijom prethodnog anacionalnog.⁸² U idejnoj tranziciji na Balkanu anti-antifašistička kultura sjećanja, zasnovana na izmjeni idejnopoličkih premisa, postala je dominantna. Anti-antifašizam relativizira zločine fašista, rehabilitira kvislinge i iznova vrijednuje žrtve i dželate. Kritika antifašizma se javila i kao reakcija na preideologiziranu funkciju antifašizma u socijalizmu, i na bjeline socijalističke historiografije.⁸³ Antifašizam, priznat kao evropski patriotizam i vrijednost, trebalo je nužno bilo saobraziti nacionalnim potrebama. Razne nacionalističke struje se prikazuju kao antifašističke. Nijedna od postjugoslavenskih država nije izvela tako »temeljan obračun sa antifašizmom Narodnooslobodilačkog pokreta kao Srbija«. ⁸⁴ Anti-antifašizam je u njoj rano sazrio, ali je tek nakon rušenja režima S. Miloševića, čija je Socijalistička partija Srbije bila izravni nasljednik Saveza komunista Srbije, službeno introniziran. Jačao je i kao dubinska struktura otpora radikalnoj antifašističkoj kritici nacionalizma.⁸⁵ Pad Miloševićevog režima predstavljen je kao rušenje »ostataka komunizma«,

78 V. Sekulović, „Mladić i Mihailović“, *Danas*, Beograd, 8. decembar 2017.

79 *Borba*, Beograd, 24. juni 1994. Dušan Bataković iznosi da je četnički Ravnogorski pokret bio nosilac autentičnih srpskih tradicija. Njegovim porazom bila je, “za pola veka poražena Srbija” - opšir. *Nedeljni telegraf*, br. 308, Beograd, 20. mart 2002. Bataković ustvrđuje da je “upravo komunizam kriv za seriju zločina koji su se desili na prostorima bivše Jugoslavije”. Upravo su “komunistički kadrovi u vojsci i policiji, bez obzira na njihovo etničko poreklo, bili indoktrinirani time da, ukoliko počine zločin u ime ideologije, za njega neće biti kažnjeni”. Balkanski nacionalizmi su znatno stariji od “perioda socijalizma”, te ne objašnjava samo on njih, nego i oni njega.

80 T. Kuljić, Legalizovanje nacionalnog antifašizma, *Helsinška povelja*, br. 97-98, Beograd, juli-avgust 2006, 23. “Prvi organizovani ustanički pokret u Bosni i Hercegovini bila je jedinica koju je poveo generalštabni pukovnik Dragoljub Mihailović” – prema: Č. Antić-N. Kecmanović, *Istorija Republike Srpske*, Beograd 2016, 178; upor. Ž. Jovanović, Četnički pokret Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine u svetlu nekih dokumenata, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 1992, 152.

81 T. Cipek, *Historijski revizionizam u Bosni i Hercegovini: socijaldemokratska politika sjećanja između dva totalitarizma*, Sarajevo 2019, 16.

82 T. Kuljić, Mit i istorija na “tržištu”, *Helsinška povelja*, br. 85-86, Beograd, juli-avgust 2005, 22-24, 31; A. Trtica, “Fašizacija u desetercu”, *Blic*, Beograd, 2. februar 2003, 10.

83 S. Mihailović, “Za našu istoriju”, *Politika*, Beograd, 20. oktobar 2009, 15; T. Kuljić, *Legalizovanje nacionalnog antifašizma*, 22; Isti, Anti-antifašizam, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, 57; D. Tošić, „Zbrka oko fašizma i antifašizma danas i ovde“, *Danas*, Beograd, 31. mart-2. april 2003.

84 Upor. S. Milošević, *Rehabilitacija saradnika fašizma*, Peščanik.net, 11. septembar 2013, <https://pescanik.net/rehabilitacije-saradnika-fasizma/>; D. Stupar, *Draža: istina o četnicima*, Beograd 2015, 6.

85 T. Kuljić, *Legalizovanje nacionalnog antifašizma*, 22; Isti, Između dekretiranog antifašizma i anti-antifašizma, *Helsinška povelja*, br. 83-84, Beograd, maj-juni 2005, 19.

što je u zvaničnoj kulturi sjećanja širom otvorilo vrata rehabilitaciji “građanskih snaga” iz Drugog svjetskog rata, kolaboracionistima i protivnicima NOP-a.⁸⁶ Revizionistički proces dobijao je sve više državnu podršku. Četnici su »prepoznati« kao nacionalni antifašistički pokret, uz česte interpretacije kraja Drugog svjetskog rata, »umesto pobjede i oslobođenja, kroz narativ političke represije i viktimizacije od strane komunističkog režima«.⁸⁷ U proljeće 2002. državna televizija u Srbiji emitirala je serijal »Ravnogorska čitanka« sa afirmativnim prikazivanjem četničkog pokreta.⁸⁸ Udžbenici historije, u kojima je već ranije akcenat stavljen na to da je poredak nakon 1945. nastao na štetu srpskog naroda, »oplemenjeni« su sadržajima, u skladu sa hegemonijskim diskursom o »dva antifašistička pokreta« (partizanskom i četničkom).⁸⁹ Tako je stvorena kolektivna svijest o tome da su se Srbi borili na »čak dvije dobre strane«, što ih čini jedinstvenima u Evropi.⁹⁰

U vremenima nacionalne euforije historija mora da pretrpi nasilje u ime nacije.⁹¹ »Profesionalna historija« postala je nesigurnija nego što je ikada bila.⁹² Nacionalne historiografije u postjugoslavenskim zemljama pravile su zaokret od glorifikacije NOP-a ka njegovoj relativizaciji, kao dio opšteg trenda radikalne »re-nacionalizacije«. Društveni procesi su doveli i do rehabilitiranja kolaboracionističkih pokreta iz Drugog svjetskog rata i niza ličnosti - proskribiranih zbog »reakcionarnog djelovanja«, pripadnosti različitim ideologijama, ratnog izdajstva, nacionalizma, antisemitizma, profašističkih i antijugoslavenskih

86 S. Milošević, *Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije*, 177.

87 Nakon 2000. “partizanski narativ” prošao je kroz tranziciju od zvaničnog do “vernakularnog” sjećanja, koje je, suprotno zvaničnim komemorativnim praksama pokrenutim ili podržanim od države, dolazilo od raznih grupa ili organizacija civilnog društva – prema: J. Đureinović, *Istorija, sećanje i pravo: još jedan osvrt na problem sudske rehabilitacije u Srbiji, Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 3, Beograd 2016, 89-90.

88 “Sleva su stigle ocene da se radi o revitalizaciji najretrogradnijih pojava u srpskoj istoriji, dok su zdesna autori emisije najavljivali da je ovo tek početak dekomunizacije srpske prošlosti i vraćanje autentičnim vrednostima i utuljenoj baštini” – prema: N. Grujičić, „Četnici i početnici“, *Vreme*, br. 591, Beograd, 2. maj 2002.

89 Pravi preokret je nastao sa pojavom udžbenika historije za III i IV razred gimnazije, koji je 2002. ušao u škole. U njemu je predočena revizija Drugog svjetskog rata: dati su primjeri partizanskih pregovora sa Nijemcima, bez primjera četničke kolaboracije; iznijeti su partizanski zločini, četničkih nije bilo. Ovaj udžbenik je postao temelj državne politike; opšir. D. Stojanović, *Poražena budućnost, Helsinška povelja*, br. 83-84, Beograd, maj-juni 2005, 18; opšir. vidi: A. Radaković, *Predstava Drugog svetskog rata u udžbenicima za nastavu istorije u Republici Srbiji*, u: *Pred izazovima revizionističkih historiografija: regionalni kontekst*, Sarajevo 2020, 133-143.

90 Upor. J. Bekić, “Crni” i “crveni” u Hrvatskoj i Srbiji, *Političke analize*, br. 8, Zagreb 2011, 35. P. Marković, „Borba za slobodu i pravdu“, *Vreme*, br. 1070, Beograd, 7. juli 2011. U pojedinim formulacijama ide se čak dotle da se uvodi status “antifašističkog naroda”, koji se priznaje samo Rusima, Poljacima i Srbima, uz eksplicitno isključivanje postojanja ikakvog doprinosa pripadnika drugih naroda sa prostora Jugoslavije antifašističkoj pobjedi – prema: S. Milošević, "Uvod: Revizionizam kao predmet istoriografske analize (revizionizam u istoriografskoj analizi)", *Helsinški bilten*, br. 153, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, decembar 2019.

91 O. Milosavljević, *Novi/stari nacionalizam, Helsinške sveske*, br. 11, Beograd 2002, 59.

92 M. Gross, *O historiografiji posljednjih trideset godina, Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2007, 608.

opredjeljenja. Realni jugoslavenski antifašizam razbijen je na manje ili više iskonstruisane nacionalne verzije. Partizanima se, sa više strana, negirao oreol ratnog pobjednika. Simbolički su gubili dobijeni rat jer je vođen protiv okupatora i “domaćih izdajnika”.⁹³ Svrha revidiranja historije je razbijanje tobožnjeg privida da je dosljedni antifašizam bio antinacionalističke naravi. Historiografija u socijalističkoj Jugoslaviji, uz svu ideološku opterećenost, imala je značajnu ulogu u demontaži različitih verzija šovinizma, bila je »deo epohalne antifašističke svesti«. Pokušaj njenog svođenja na »misao pobjednika« pravdanje je novog revizionizma prozirnom trivijalizacijom.⁹⁴ Falsificiranjem historije došlo se i do “anti-antifašizma”, do rehabilitiranja kolaboracionista i relativiziranja njihove odgovornosti na račun onih koji su se djelom potvrdili kao antifašisti.⁹⁵ Poražene snage postaju “neshvaćene žrtve istorijske sudbine”. Šarenoliko kvislinško društvo nacističkih saveznika na Balkanu predstavlja se, izvrtanjem perspektive, kao žrtva koju treba rehabilitirati, a njihove žrtve se demoniziraju kao dželati ciji je antifašizam bio nerazuman bunt. Kvislinštvo se promovira u racionalnu nacionalnu politiku. Recentni revizionizam teži rehabilitirati ideologije poražene 1945. koristeći se frazama o »egzistencijalnoj dijalektici«, o depolitizaciji historije i vraćanju digniteta svim žrtvama rata. Svaka organizirana prerada historije je »pokušaj pravdanja nečeg savremenog i izvor legitimnosti novih društvenih snaga«. Nije malo umijeće, detektira T. Kuljić, čiji su radovi nezaobilazni u proučavanju fenomena revizionizma, »od kvislinga načiniti patriotu«. Tobožnji pasivni realpolitičari (nedićevci i četnici) vodili su računa o sigurnosti Srba, dok su idealpolitičari (komunisti) borbenim antifašizmom »ugrožavali život nacije«. Preko antikomunizma se kvislinške struje predstavljaju kao patriotske i antitotalitarne.⁹⁶

Učešće predstavnika akademskog historijskog revizionizma u naporima državne revizije prošlosti, treba sagledavati kao tendenciju ka rasterećivanju negativnog historijskog bagaža srpskih kolaboracionističkih snaga. Ideološki protivnici NOP-a, antikomunisti, nastoje da, izokretanjem sjećanja i posebno redefiniranjem uloge partizanskog i četničkog pokreta, rat u Jugoslaviji 1941-1945. označe kao građanski, da za njega okrive NOP i KPJ, kako bi opravdali kolaboracioniste, tvrdeći da su se borili protiv »komunističke opasnosti«, da je zato svaka saradnja sa okupatorom bila opravdana. »Prevladavanje prošlosti« putem izmjene historijske slike, obuhvata njeno »definitivno usaglašavanje«, tj. projekciju prihvatanja rezultata »novog sagledavanja prošlosti«, neideologizirane,

93 D. Stupar, *Draža: istina o četnicima*, 7.

94 T. Kuljić, *Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima*, 35-36.; V. Perišić, Slučaj Draža, ili ponovna rehabilitacija nacionalizma, u: *Ne rehabilitaciji: javna reagovanja*, Beograd 2013, 107-108.

95 O. Milosavljević, Slave se gubitnici da bi njihove ideologija nastavila da živi, u: *Pobeda nad fašizmom 60 godina kasnije*, Beograd 2005, 22-25.

96 T. Kuljić, *Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima*, 11, 19.

lišene pristrasnosti, kao podrazumijevajućeg normativa. Revizionizam je doveden do »krajnjih konsekvenci samoopravdavajućom tvrdnjom da on kao pojava sa negativnim predznakom, ustvari i ne postoji«. Opšte mjesto društvene svijesti u Srbiji je »pokušaj prevrednovanja prošlosti, njene relativizacije, izvlačenja iz jedino mogućeg, prošlog istorijskog konteksta i autoritativno davanje ocena o »mogućnostima« (koje se nisu desile) i »pametnijem ponašanju« (kojeg nije bilo), kao pravim istorijskim izborima u datom trenutku« (Olivera Milosavljević). Nova slika posebno se primjenjuje na rat 1941-1945, kao temeljnom »pozitivnom« aspektu odbačenog jugoslavenskog društva i države. Taj dio prošlosti, prilagođen tekućim ideološkim imperativima, prerađuje se u skladu sa epohalnom sviješću koja se pomjerila udesno. Balansiranje prošlosti izvana, odakle se, zbog interesa globalizacije, diktira revizija historije, ide u prilog rehabilitiranju u tom ratu poraženih snaga.⁹⁷ Jan Keršo, britanski historičar, čak piše da su se oba »pokreta otpora« (četnički i partizanski) u Jugoslaviji borila »međusobno, kao i protiv Nijemaca, ustaša te bosanskih muslimanskih, crnogorskih i albanskih separatista«.⁹⁸

Svaka politika identiteta iz historije, konstatira Srđan Milošević, odabira ono što smatra vrijednim spomena i sjećanja, a da u sjeni zaborava ili pod oštricom kritike drži druge aspekte jedne složene pojave. Ova atomizacija ima, pak, svoje granice iza kojih počinje puko falsificiranje. Revizionizam u Srbiji karakteriziraju minimiziranje doprinosa poratne "marksističke historiografije", demonizacija socijalizma, relativiziranje i ignoriranje uspjeha jugoslavenskog antifašističkog pokreta, pod vođstvom KPJ, u Drugom svjetskom ratu, i, kao najradikalnija manifestacija prerade prošlosti, apologiziranje kvislinštva i nerijetko viktimiziranje istaknutih kolaboracionista. Ideje poratne srpske političke emigracije prepoznate su još 80-ih godina prošlog stoljeća kao željeni "kontinuitet" nekadašnjeg i savremenog nacionalizma. Društveno-politička situacija 1990-ih "normalizovala je različite verzije historiografskog ekstremizma". Rehabilitaciju pokretâ koji su vojno-politički djelovali 1941-1945. sarađujući sa okupatorom, u postsocijalističkoj Srbiji posebno su zagovarale snage koje su, zbog ideološko-političkih interesa, nastojale da diskreditiraju pobjednički partizanski pokret. To je "legalizirano" nakon 2000. godine, iako je prethodno, još režim S. Miloševića omogućio i tolerirao rehabilitaciju ideologije kolaboracionističkih pokreta. Institucionalna rehabilitacija uslijedila je nakon dolaska na vlast političkih partija koje su bile opozicija Miloševićevom režimu. Kod tumačenja historijskih činjenica, iznosi Đorđe Stanković, "ima toliko stranih i pomodnih "teorija", individualnih eksperimenata i ostataka starog i tvrdokornog, da je nemoguće u okviru sama nauke izvršiti neku

97 U Hrvatskoj su neki historičari proglasili komuniste i ustaše totalitarnim snagama, a domobrane demokratskim. U ovoj državi je 1990-2000. porušeno 3.000 antifašističkih spomenika- vidi: D. Ugrešić, *Nikog nema doma*, Beograd 2005, 238-239; Ista, „Pustoš“, *Republika*, br. 378-379, Beograd, 1-30. april 2006, 30.

98 Opšir. I. Kershaw, *Do pakla i natrag: Europa 1914–1949*, Zagreb 2017.

akademska klasifikaciju”. Ideologija i dnevno-politički interesi su odlučujući, oni distribuiraju materijalna sredstva.⁹⁹ U Srbiji je stvaran konsenzus oko definicije “dobrog” nacionalizma koji za mnoge ne predstavlja ništa drugo do “elementarni patriotizam”.¹⁰⁰

Pamtiti, piše Jovan Bajford, ne znači samo predstaviti nešto, već i implicitno se suprotstavljati konkurentskim predstavama koje koegzistiraju u javnom domenu. Važan aspekt marginalizacije, kao kontinuiranog postupka, jeste “aktivno izbjegavanje” rada memorije, koja prijeti da “naruši neprikosnovenost prihvaćenog opisa prošlosti”. To se postiže odvrćanjem pažnje od neprijatnih ili štetnih tema u pravcu onih prijatnijih, odnosno “supstitutivnog” mita. “Praznine u diskursu kolektivnog sećanja”, ono što se namjerno zaboravlja, zamjenjuju se odgovarajućim, neškodljivim supstitutom, alternativnim sjećanjima.¹⁰¹ Kolektivni identiteti i njihovo značenje za pojedinca nisu statične vrijednosti; promjenjivi su, ovisni o postupcima i situacijama, isto kao i “sjećanja” i vrijednosti na kojima se zasnivaju.¹⁰² Jednodimenzionalna prerada prošlosti, uz selektivnost i preakcentiranje kolektivnih sjećanja, revitaliziranje tabuiziranih tema, «hagiografski pristup», preko «instant historije» dovedena je do karikaturnih razmjera. Uticajni naučnici su postavljali orijentire masi “poletnih” pisaca. Revanšistička historiografija nameće alternativne istine.¹⁰³ Brojni historičari, uz učešće paranaučnih formacija, daju legitimitet konstrukcijama obezvrjeđivanja antifašističkog nasljeđa i rehabilitiranja kvislinštva, nastojeći da raznim proizvoljnim, diskutabilnim tezama, diskreditiraju komunistički antifašizam.

99 Historiografija je u Srbiji ipak zadržala pluralni karakter. “Malo je onih koji su ostali da neguju kritičku istorijsku nauku, koja se oslanja na verodostojna i autentična svedočanstva, oslanjajući se na sociološka, političko-loška, psihološka i kulturološka istraživanja. Ti istoričari nemaju nikakvu drugu nameru nego da podižu na višu razinu naučno znanje” – prema: Đ. Stanković, „Smrt istorije“, *Vreme*, br. 1058, Beograd, 14. april 2011. Napisani su i značajni radovi i knjige (T. Kuljić, O. Milosavljević, D. Stojanović, M. Bešlin, A. Sekulović, J. Radovanović, S. Milošević, M. Radanović i dr) koje se, uz kritički pristup, argumentirano suprotstavljaju prekrajanju historije, njenom monumentaliziranju i svođenju na derivat politike.

100 O. Milosavljević, “Dobri” nacionalizam, Peščanik.net, 19. mart 2007, <https://pescanik.net/dobri-nacionalizam/>.

101 J. Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj kulturi*, Beograd 2005, 57, 86. Bajford navodi misao Ernesta Renana iz 1882. da je “zaboravljanje... ključni faktor u stvaranju nacije”. Zaboravljanje se ne postiže ‘opštom amnezijom’, već formuliranjem historijskih mitova koji govore samo o slavnoj i neukaljanjoj prošlosti.

102 H. Zundhausen, Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija “sjećanja” i mitova, u: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006, 242.

103 Stevan Mirković, general JNA, ustvrdio je da D. Mihailoviću nisu presudili Tito i Vojni sud u Beogradu već kralj Petar odlukom o njegovoj smjeni: “Šta znači da danas afirmišemo Ljotića i Nedića, Dražu, sve te zlikovce. Kažu da nije civilizovano to što se ne zna gde je Dražin grob. Pre šezdeset godina se drugačije gledalo na to. Onda niko u svetu nije obeležavao grobove zlikovaca. Dok su ubijali i klali oni nisu govorili o civilizacijskim tekovinama” – prema. R. Stanić, „Rehabilitacije mirišu na fašističku tradiciju“, *Politika*, Beograd, 18. maj 2009, 6.

Antikomunizam i antitotalitarizam treba da zamagle određene sjene prošlosti u težnji da se »vlastita istorija normalizuje i opravda, najčešće pred novim zapadnim silama«. Pojmovi internacionalizam i kosmopolitizam su odbačeni, a "bratstvo i jedinstvo" ozloglašeni kao »komunistička izmišljotina«, iako se radi o prevedenom sloganu Francuske revolucije. Nacionalizam je faktor restauracije.¹⁰⁴ Olivera Milosavljević zapaža da je u savremenom srpskom društvu historijski revizionizam jedan od ključnih mehanizama kojim se izgrađuje 'novo' kolektivno 'sećanje', kao temelj 'novog' nacionalizma.¹⁰⁵ Svaka politička i ideološka pobjeda, naglašava Milo Petrović, »mora da pronađe svoje legitimacijsko uporište u prošlosti«. U Srbiji je u sjeni antikomunizma izvršena marginalizacija antifašizma. To je dovelo do revizije pogleda na dželate i žrtve, te je proizašlo da su komunisti a ne srpski nacionalisti odgovorni za zločine počinjene u Drugom svjetskom ratu. Državna politika je, nakon 2000. godine, stvarajući novi kulturni model kroz školske udžbenike i ideologiju, i, posebno djelovanje SPC, normalizirala razne forme nacionalizma od kvislinga (Nedića) do fašista (Dimitrije Ljotić).¹⁰⁶ Ljotićev pokret »Zbor« (Združena borbena organizacija rada), nastao 1935. godine, bio je antikomunistički, nacionalistički, monarhistički, antidemokratski i antisemitski.¹⁰⁷ Ljotićevski nedjeljnik »Naša borba« vrio je od rasizma, antisemitizma, antiliberalizma, antikomunizma, pohvala Hitleru i Njemačkoj.¹⁰⁸ I Ljotić se u XXI stoljeću pokušava, pa i preko štampe za mlađe čitaoce, antifašizirati, navodima kako je »brinuo o redu u Srbiji«, »osuđivao pogrome Jevreja«, da je imao »jedinice visokog morala«, da je dobar dio srpskih masona »spasao iz logora«.¹⁰⁹

104 M. Tepavac, „Specijalno nacionalno vaspitanje“, *Republika*, br. 350-351, Beograd, 1-28. februar 2005, 3-4.

105 Ona navodi riječi jednog srpskog historičara: "Nisu važne činjenice, važno je sa kim želite da se identifikujete u prošlosti, svaki narod ima pravo da bira sa kojom historijskom ličnošću će da se identifikuje". Ove riječi savršeno sažimaju dominantni historijski revizionizam – vidi: O. Milosavljević, *Fašizam i istorijski revizionizam*, 123.

106 *Sigurnost građana u nedovršenoj državi: Srbija 2005*, Beograd 2006, 38; M. Ristić, „O fazanima i kokoškama“, *Politika*, Beograd, 1. novembar 2008, 03.

107 Zbog dodirnih ideoloških tačaka s nacizmom i fašizmom i njemačke diplomate u Beogradu smatrali su "Zbor" fašističkim pokretom – vidi: Z. Janjetović, *Pokret Zbor u posljednjoj fazi Drugoga svjetskog rata*, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2016, 673-674; N. Tošić-Malešević, *Dimitrije Ljotić - portret jednog kolaboracioniste*, *Vojno delo*, br. 5, Beograd 2017, 543-544.

108 Opšir. D. Gavrilović, *Mit o neprijatelju: antisemitizam Dimitrija Ljotića*, Beograd 2018; N. Ž. Petrović, „Ideje antisemitizma kod srpskih intelektualaca“, *Republika*, br. 600-603, Beograd, 1. juli-31. avgust 2015.

109 T. Kuljić, „Antifašizacija fašista“, *Politika*, Beograd, 27. oktobar 2009, 10; „Ko su bili Ljotićevci“, *Politikin zabavnik*, br. 3493, Beograd, 18. januar 2019; „Osude pisanja Politikinog zabavnika o Ljotiću: Manipulacija najmlađima“, *Danas*, Beograd, 20. januar 2019. Ljotićev "Zbor", za Veselina Đuretića, bio je prvi na okupatora najnaslonjeniji sloj, "ali naslonjen s ciljem ublažavanja masovnih nemačkih odmazdi koje je izazvao titoističko-komunistički ekstremizam. U ideološkom smislu Ljotić se već odredio protiv dva totalitarizma: hitlerovskog i staljinističkog. I drugi sloj, okupaciona uprava generala Milana Nedića, nastao je u, po srpski narod, preteškim okolnostima, pokazujući se kao srpska „tampon zona“ između okupatora i naroda. I nju su titovsko-komunistički izazovi porobljivača,

U kolaboraciju se ulazilo zbog bliskosti idejnih opredjeljenja. Dolazak armijskog generala Milana Nedića na čelo “Vlade narodnog spasa” u Srbiji 1941. godine, umjesto komesarske vlade Milana Aćimovića, nije bio neočekivan. Nedić je prije rata, kao ministar vojske i mornarice u vladi Cvetković-Maček, sarađivao sa D. Ljotićem, pomagao njegovom pokretu “Zbor” i javno se zalagao za približavanje Jugoslavije silama “Osovine”, zbog čega je u novembru 1940. smijenjen. Nedićeva vlada je trebala da brzo uguši ustanak u Srbiji, da stvori jače strukture koja će se boriti protiv “komunističkih bandi” i da, kao “spasiteljska”, stekne povjerenje srpskog naroda.¹¹⁰ Nedić je veliku podršku imao u Ljotiću i drugim predratnim germanofilima. Oni su mu pomagali da kolaboraciju predstavi kao “junački i martirski podvig dostojan kosovskih junaka i drugih slavnihi srpskih predaka”. Uz njemačku saglasnost, Nedić je osnovao Srpsku državnu stražu (SDS), koja je zamijenila žandarmeriju. Uz SDS, za borbu protiv partizana i za održavanje reda, imao je pod vlašću Srpske dobrovoljačke odrede, odnosno formacije Srpskog dobrovoljačkog korpusa (SDK) Dimitrija Ljotića. Nedić i Nijemci su, za suzbijanje „komunističkih akcija”, od avgusta 1941. imali na raspolaganju i četničke odrede Koste Milovanovića Pećanca. Nedićeva vlada donijela je 16. septembra “Uredbu o prekim sudovima”. Ona obznanjuje: “Kazniće se smrću” svako “ko rečima ili delom ispoljava komunizam ili anarhizam, ili pripada organizaciji koja to ispoveda”. Jedna od “pedagoških mera”, bila je i javno batinjanje nepoćudnih podanika.

Osnovne ideje nacističke ideologije prilagođavane su specifičnostima srpske historijske i kulturne tradicije. Centralni zahtjev Nedićeve propagande, postavljan kao uslov za osiguranje “života naroda”, bio je “smrt međunarodnom jevrejstvu i judeoposlušnoj masoneriji”.¹¹¹ Jevreji su, uz ocjene da su lažljivi, podli, nemoralni, destruktivni, optuživani da uništavaju srpsku kulturu.¹¹² Nedićeva

odnosno njegove masovne odmazde nad narodom ubacivale u povremene antikomunističke sprege s nacistima, ali one nikada nisu bile ideološke. Retka propagandistička „objašnjenja“ koja su na to mirisala bila su samo taktičke prirode... Sve srpske ratne pozicije bile su objektivno antifašističke, svi predvodnici srpskog otpora zaslužuju spomenike zahvalnosti. Spomenik ne zaslužuje Tito jer je upotrebljavajući srpske rusofile i druge u ime internacionalizma institucionalizovao podele jedinstvenog etnojezičkog bića i time stvorio uslove za potonju destrukciju u Jugoslavije i srpskog naroda. Ovaj volšebni čovek zaslužuje samo spomenik u Vatikanu, Zagrebu i Prištini – prema: V. Đuretić, „Srpska egzistencijalna dijalektika“, *Politika*, Beograd, 24. oktobar 2009, 13. T. Kuljić je Đuretićeve stavove o “Zboru” ocijenio kao neskrivenu antifašizaciju srpskog fašističkog pokreta i normalizaciju ljotićevskog “patriotizma”, dodajući da i Nedićevi članci “u okupacijskoj štampi jasno pokazuju njegovu fašizaciju”.

110 I. Čolović, *Smrt na Kosovu polju: istorija kosovskog mita*, Beograd 2016, 320-321.

111 Dr. Svetislav Stefanović u “Srpskom narodu” 1942. na Božić, apelira “za uključenje Nove Srbije u novi poredak Evrope, koji se stvara u borbi ujedinjenih naroda Evrope protiv anglo-amerikanske i anti-evropske plutokratije i judeo-masonske internacionalne lažne demokratije” – vidi: R. Konstantinović, *Druga Srbija je Srbija koja se ne miri sa zločinom*, u: *Druga Srbija – deset godina posle: 1992-2002*, Beograd 2002, 17.

112 Čak se i ime ovog naroda pisalo s malim početnim slovom. Sveti Sava i knez Lazar slavljani su, pak, kao „olićenje urođenog rasnog idealizma“ srpskog naroda. Marko Kraljević i Miloš Obilić “predstavljaju ovaploćenu sintezu narodne borbene odlučnosti i rasne srčanosti”, majka Jugovića i

uprava je servisirala okupacionu vlast. Nijedan prijestonički grad u Evropi nije, poput Beograda, imao koncentracione logore. Kvislinška administracija sprovodila je rasističke mjere protiv Jevreja i Roma.¹¹³ Specijalna policija, pripadnici Srpske državne straže (SDS) i Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa hapsili su Jevreje širom Srbije i isporučivali nacistima. Ovi su ih dovodili u logor „Sajmište“ i likvidirali ih u Jajincima, Marinkovoj Bari, Kumodražu i Jabuci kraj Pančeva.¹¹⁴ Za Nedićevim antisemitskim djelovanjem, slijedio je antikomunizam, proistekao iz nacionalsocijalističke vizure. Mržnja prema partizanima („komunistima“) kao „srpskim izrodima“, pojačavana je njihovim identificiranjem sa Jevrejima iz ubjeđenja da je „jevrejstvo izmislilo komunizam“. Revizionisti za Nedića pišu da je bio „ličnost tragična“, „srpska majka“, da se „žrtvovao za narod“. Njegova osnovna intencija nije bila da spašava Srbe iz tzv. Nezavisne države Hrvatske (NDH) ili generalno Srbe, odnosno „biološku supstancu srpskog naroda“, kako to predočavaju njegovi savremeni branitelji, već da učestvuje u neutraliziranju komunista i NOP-a. Od pripadnika SDS-a tražio je da budu obazrivi: „Neprijateljska propaganda vara vas i truje najprimamljivijim stvarima, dragim vašem srpskom srcu. Ona operiše zastavom, Otadžbinom, oslobođenjem, borbom protivu okupatora. Zovu sebe oslobodiocima, partizanima i tome podobno. A to su sve zlikovci u jagnjećoj koži. Oni ne misle dobro ni Bogu, ni Srbiji, ni narodu, ni vama. Satrite ih i ubijajte i trebite taj šljam, taj kukolj iz srpske narodne njive. Vaša će se ruka posvetiti, a ime ovekovečiti kao branioca Otadžbine“. Nedić je bio zanešen „Velikom Srbijom“. Odanost Nijemcima i aktivna uloga u borbi protiv partizana bili su trajno obilježje njegovog režima.¹¹⁵ Dobrovoljački korpus Dimitrija Ljotića postao je u martu 1945.

Kosovka djevojka su najbolja sinteza osobina rasne srpske žene – vidi: B. Vukotić, Srpski fašizam i umetost, *Sociološki pregled*, br. 1-4, Beograd 1992, 69-71, 75; opšir. T. Kuljić, Srpski fašizam i sociologija, *Sociologija*, br. 2, Beograd 1974.

113 Nedićev aparat je temeljno izvršavao sve: „od nadzora nad Židovima do organizacije prinudnog rada, opskrbe logora, traženja skrivenih osoba“. Holokaust je u Beogradu bio vidljiv. Beograđani su „svakoga dana mogli vidjeti da Židovi moraju čistiti ulice, da su u logorima, da više nisu ljudi“. Milovan Pisarri Nedića naziva „pravim predstavnikom srpskog fašizma“ – prema: D. Pašalić, „Interview Milovan Pisarri: U Srbiji se dogodio shizoidni preokret u kojem je Mihailović postao nositelj antifašizma“, *Nacional*, br. 941, Zagreb, 10. maj 2016.

114 U Srbiji je postojalo je „10 koncentracionih logora, od kojih su četiri najveća“ bila na teritoriji Beograda. Logor „Sajmište“ („Judenlager Zemun“), jedini takav logor sa „rasnim imenom“, izgrađen za internaciju Jevreja, formalno se nalazio na teritoriji NDH koja se prostirala do lijeve obale Save u Beogradu, ali je sporazumom između njemačke komande u Beogradu i Pavelićeve vlade „Sajmište“ stavljen pod kontrolu nacističkog bezbjednosnog aparata u Srbiji. Oko 7.000 Jevreja, približno polovina jevrejske populacije u Srbiji, od marta do maja 1942, tu je ubijano u pokretnoj gasnoj komori. Beograd je bio prvi evropski grad koji je zvanično proglašen „Judenrein“ („oslobođen od Jevreja“). Nakon njihove likvidacije pretvoren je u Anhaltelager, prihvatni logor za političke zatvorenike, zarobljene partizane i prinudne radnike, koji su, većinom, dalje transportirani u radne logore širom Njemačke. Od maja 1942. do jula 1944. godine 32.000 logoraša, mahom Srba, prošlo je kroz „Sajmište“ od čega je 10.600 ili ubijeno ili umrlo od gladi; upor. M. Koljanin, Represija kao sistem – Logori u okupiranoj Srbiji 1941-1945, *Hereticus*, br. 1, Beograd 2007, 157-169; S. Ast, Čas revizije istorije, *Helsinška povjelja*, br. 182, posebno izdanje, Beograd 2015, 17; A. Vajzner-M. Pisarri, *Nastanak fašizma*, Beograd 2014, 26; A. Vajzner-M. Pisarri, *Kultura sećanja*, Beograd 2014, 19-20.

115 Nedićev režim je težio da ostvari program „nacionalno i rasno čiste Srbije“, uz propagiranje

“Srpski dobrovoljački SS korpus” (Serbischer SS-Freiwilligen Korps). Kao takav proslavio je 20. aprila Hitlerov posljednji rođendan. Ured za rasnu čistoću Rajha priznao je krajem aprila 1945. Srbima status “arijevskog naroda”. Nakon njih, tu čast su, “dobili još samo Mongoli”.¹¹⁶

Najfrekventniji objekat historijskog revizionizma u Srbiji je četnički pokret Dragoljuba-Draže Mihailovića. Pitanja njegove ideologije, prakse, karaktera i motiva djelovanja tokom Drugog svjetskog rata, čine “prvorazrednu tačku razlaza ne samo u srpskoj istoriografiji, nego i u društvu”.¹¹⁷ Problematika Mihailovićevih četnika je, prema Milanu Radanoviću, kompleksnija u odnosu na ostale pokrete kolaboracije u Srbiji i Jugoslaviji s obzirom na to da je Mihailovićev pokret nastao kao antiokupatorski, i što se u nekim momentima rata 1941. oružano konfrontirao sa okupatorom. Određeno vrijeme imao je i podršku Velike Britanije koja je prihvatila jugoslovensku izbjegličku vladu u kojoj je Mihailović do kraja avgusta 1944. bio ministar vojni. Četnici su bili od veće koristi Nijemcima nego snage pod Nedićevom ingerencijom, kapilarno su bili organiziraniji, teritorijalno rasprostranjeniji, brojniji i vojno kvalitetniji. Za Mihailovića su komunisti bili veći neprijatelji nego okupatori, suparnik koji ugrožava suštinske interese jugoslavenske monarhije. U uputama svojim komandantima iznosi da je “potrebno i vrlo važno potući komuniste da im se traga ne zna”, podrazumijevajući pod njima i sve one koji su ih pomagali. Time je bila narušena jedna od temeljnih normi savezništva u ratu, koju je Čerčil proklamirao nakon njemačkog napada na SSSR i koju su prihatile savezničke sile. Na drugoj strani, Mihailović je računao “da će se kolaboracija, posle aktivnog nastupa četnika u završnoj fazi rata, lako predati zaboravu, shvatiti kao taktika ili nužnost samoodbrane”. Ubistva, hvatanja i predaja Nijemcima zarobljenih partizana i njihovih simpatizera, krajem 1941. godine, u vrijeme i neposredno nakon uništenja partizanske vlasti u zapadnoj Srbiji, predstavljaju najmasovnije

mržnje prema predratnoj Jugoslaviji: “ne trulu Jugoslaviju već zdravu, čistu, slavnu, pravičnu i uređenu novu Srbiju” – “Mi danas nećemo i ne možemo želeti nikakvu Jugoslaviju sa šest pokrajina, kakvu hoće i za koju se bori nesrbin Josif Broz Tito, već hoćemo i borićemo se za živu, svetosavsku Srbiju, Srbiju nacionalno čistu, bez Hrvata Josipa Broza, bez jevrejina Moše Pijada, bez pokrštenog čivutina Ivana Ribara-Fišera i poznatog dželata srpskog življa Sulejmana Filipovića” - pisao je na Božić 1944. «Srpski narod», list čiji je glavni urednik bio Velibor Jonić, ministar prosvjete i vjere. Olivera Milosavljević konstatira da srpska javnost tokom rata, slušajući Nedića i njegove propagandiste, nije mogla gotovo ništa da sazna o zbivanjima u NDH. Ona se u Nedićevoj štampi pominjala, ali samo kada je srpska javnost informirana o uspostavljanju trgovačkih veza između Srbije i NDH, mogućnostima putovanja u «Slobodnu Hrvatsku državu», o proslavama godišnjica njenog formiranja, o međunarodnim aktivnostima «Poglavnika», njegovim akcijama protiv komunista, o otvaranju Zagrebačkog sajma, rezultatima utakmica fudbalskog kupa u NDH, ili o transferu fudbalera iz srpskih u hrvatske klubove; opšir. O. Milosavljević, *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd 2006.

116 M. Vasić, „Čija je ulica?“, *Danas*, Beograd, 10. oktobar 2010; Isti, *Kvisling Milan Nedić*, Peščanik.net, 12. oktobar 2015, <https://pescanik.net/kvisling-milan-nedic/>; S. Ast, *Čas revizije istorije*, 13.

117 M. Bešlin, Četnički pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji, u: *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, 86; A. Sekulović, „Pravni aspekt eventualne rehabilitacije Draže Mihailovića“, *Republika*, br. 492-493, Beograd, 1-31. januar 2011.

četničke zločine u Užičkom, Čačanskom i Valjevskom okrugu nad pripadnicima NOP-a.¹¹⁸ Desetkovanjem partizanskih snaga u zapadnoj, centralnoj i istočnoj Srbiji i odstupanjem partizana u Bosni i Hercegovini, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ) na tom prostoru je marginalizirana.

U raspisu komandantima u Srbiji početkom 1943. godine, Mihailović podvlači da je “komunistička opasnost jedna od najvećih. Te zlotvore i krvnike našeg naroda uništavajte bez milosti... Bez milosti ih uništavajte. Svi komandanti odgovorni su mi za svoje rejone da budu čisti od ovih mangupa i probisveta”.¹¹⁹ Cilj njegove borbe je bio, stoji u nekim dokumentima, “stvoriti Veliku Jugoslaviju, i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu, u granicama Srbije-Crne Gore-Bosne i Hercegovine-Srema-Banata i Bačke”.¹²⁰ Jedan od najmasovnijih četničkih zločina u Srbiji izvršen je u februaru 1943. u Pribojskom srezu, gdje je ubijeno nekoliko hiljada Bošnjaka.¹²¹ Istovremeno, četnici su, pod komandom Zaharije Ostojića, Petra Baćovića, Pavla Đurišića, Voje Lukačevića, Vuka Kalaitovića i drugih, ubili više hiljada Bošnjaka u Pljevaljskom, Čajničkom i Fočanskom srezu.¹²² To je bio “najstrašnji zločin srpskog nacionalizma” (M. Radanović). Mihailović je znao za ove pogrome, ali ništa nije poduzeo da kazni počinitelje i odgovorne oficire.¹²³ Krajem februara on govori da su njegovi neprijatelji “partizani, ustaše, muslimani i Hrvati. Kada se s njima budem obračunao, onda ću krenuti protiv Italijana i

118 M. Radanović, *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)*, Beograd 2015, 55.

119 A. Sekulović, „O pravnoj valjanosti suđenja Draži Mihailoviću 1946. godine i o pravnoj valjanosti postupka za njegovu rehabilitaciju“, *Republika*, br. 556-557, Beograd, 1-30. septembar 2013. List “Ravna gora” pisao je u martu 1943. da je Mihailović “simbol naše nacionalne borbe za slobodu i pobjedu naše državne misli. Draža je u svim srpskim planinama, u svim srpskim domovima, u svim srpskim srecima, dušama i mislima”.

120 V. Petrović, *Etnicizacija čišćenja u reči i nedelu: represija i njena naučna legitimizacija*, *Hereticus*, br. 1, Beograd 2007, 29. U jednom dokumentu četničke komande istočne Bosne stoji da odmazde prema muslimanima i katolicima treba poduzimati “u želji da se Bosna jednom za svagda etnografski i verski što potpunije očisti radi mirnijeg života budućih pokoljenja” – prema: P. Simić, *Draža: smrt duža od života*, Beograd 2012, 139.

121 M. Radanović, *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)*, 84.

122 S. Bandžović, *Prilog proučavanju četničkog genocida nad Muslimanima u istočnoj Bosni*, *Istorijski zbornik*, br. 10, Banja Luka 1989, 157-175. Darko Tanasković je 1991. ukazivao da je bilo “sramno i potpuno neopravdano dugo prećutkivanje pokolja nad Muslimanima u Istočnoj Bosni, jer su ti pokolji stravična činjenica koja je i dokumentarno neoborivo potvrđena i dokazana... Godinama se tako stvarao i sticao utisak, i to od osnovne škole pa nadalje, da Muslimani u stvari aktivno gotovo da i nisu sudelovali u Drugom svetskom ratu. Ni kao žrtve, ni kao partizani-oslobodioci, a da su donekle participirali samo u zlodelima Nezavisne Države Hrvatske” - prema: D. Tanasković, *U dijalogu sa islamom*, Beograd 1992, 106. No, on, već 1994. ustvrđuje da su “mnogi muslimani na ovaj ili onaj način učestvovali u uništavanju Srba, Jevreja, Cigana i komunista” – prema: D. Tanasković, *Islam i mi*, Beograd 2000, 158.

123 Kada je Mihailoviću “vojvoda i komandant Crne Gore, Pavle Đurišić, podneo izveštaj o tome koliko je muslimana istrebio i sela i gradova spalio”, Mihailović “mu je poslao svoju šubaru na poklon” – prema: M. Đorđević, Šubara u vihoru i cveće na njoj, u: *Ne rehabilitaciji: javna reaganja*, 113.

Nemaca”.¹²⁴ U martu 1943. obavijestio je kapetana Boru Mičanovića, delegata Vrhovne komande za zapadnu Bosnu, o ishodu operacije u zapadnom Sandžaku: “U Sandžaku smo sve Turke po selima likvidirali sem po varošicama”. Kama je, navodi Dobrica Ćosić, bila “glavno oružje te bradate vojske pod šubarama”.¹²⁵ Britanci su početkom 1944. ustvrdili da je Mihailovićev pokret u Jugoslaviji definitivno kolaboracionistički, pa i u Srbiji, gdje je taj aspekt bio uspješnije kamufliran.

Odsustvo eksplikacije fenomena amnestiranja pripadnika četničkih snaga 1944-1945, u jugoslavenskoj i srpskoj historiografiji omogućilo je revizionističkim historičarima, kojima je Drugi svjetski rat u fokusu, da ignoriraju važnost, opseg i posljedice dvije amnestije iz 1944. koje su imale karakter zvaničnog poziva četnicima da polože oružje čime im je garantirana bezbjednost, ako nisu bili počinitelji zločina. Velikom broju četnika, hrvatskih domobrana i slovenskih domobranaca omogućeno je prelaženje u »antifašistički tabor«. Milan Radanović iznosi da je nacionalno pomirenje (imperativ koji navodno stoji u pozadini zahtjeva za rehabilitaciju pripadnika domaćih pokreta poraženih 1945) omogućeno i umnogome sprovedeno još 1944, upravo navedenim amnestijama. Preko polovine srbijanskih četnika je prešlo u partizane tokom ljeta i jeseni 1944. godine.¹²⁶ Ova činjenica jedva da je bila konstatirana u socijalističkom razdoblju. Apsolutiziranje represije koja je uslijedila nakon pobjede partizana nemoguće je bez ignoriranja korektnog odnosa partizana prema većini četnika zarobljenih u borbama za oslobođenje Srbije u ljeto i jesen 1944. godine. Uz Mihailovića su ostali mahom oni najviše inkorporirani u kolaboraciju i zločine ili oni kojima takva praksa nije bila sporna. Najveća zastupljenost četničkih snaga na njemačkoj strani u Srbiji bila je onda kada je Nijemcima ta pomoć bila najpotrebnija – tokom Bitke za Srbiju, u ljeto 1944, i za vrijeme boravka srbijanskih četničkih snaga u Bosni i Hercegovini, od kraja 1944. do kraja rata.¹²⁷

124 D. Pavlica, *Draža za počelnike: priručnik za borbu protiv revizije prošlosti*, Beograd 2014, 87.

125 On iznosi da je strah u Srbiji od četničke kame “koju su nosili Srbi naoružani i engleskim mašingeverima, sa bradama i kosurinom do ramena”, žaleći “Srbiju i slobodu, kralja i otadžbinu”, bio “dublji i žešći od straha od Nemaca, okupatora, Gestapoa, pa je Srbija u jesen 1944. godine sa podjednakim olakšanjem i radostima doživela oslobođenje od Nemaca i četnika” – nav. prema: D. Ćosić, „Prijatelji mog veka“, feljton, *Politika*, Beograd, 5. i 6. maj 2011. M. Ekmečić ustvrđuje da je “bradata vojska sa noževima” ostavila trajno sjećanje na “srpske reke pune preklanih leševa” – prema: M. Ekmečić, „Između dva ideološka tabora“, feljton, *Politika*, Beograd, 25. oktobar 2010.

126 Konstatiranje tih činjenica od “pročetničkih historičara” poljuljalo bi njihov formulirani konstrukt: “Srbija je morala da plati svoj dug, odnosno da plati danak u krvi zbog podrške četnicima” – prema: Milan Radanović, *Partizani su amnestirali preko polovine pripadnika četničkog pokreta*, <https://www.portalnovosti.com/milan-radanovic-partizani-su-amnestirali-preko-polovine-pripadnika-cetničkog-pokreta>.

127 Opšir. M. Radanović, *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)*, 407-441. Sredinom avgusta 1944. Milan Nedić, Draža Mihailović i Dragomir-Dragi Jovanović, upravnik grada Beograda i visoki policijski funkcioner, potajno se sreću u Šumadiji. Dogovoreno je da Nedić nađe sto miliona svojih dinara za plate i da Nijemci snabdiju Dražu oružjem i municijom; “tako je i bilo. Već 6. septembra, uz pristanak Nemačke i Nedićev potpis, Draža preuzima komandu nad svim kvislinskih snagama – do poslednjeg čoveka” – prema: M. Vasić, „Rehabilitacija izdaje“, *Vreme*, br. 1293, Beograd, 15. oktobar 2015.

Četnici su, kaže Jelena Đureinović, »idealna istorijska referenca« za savremenu Srbiju, »kao borci protiv oba totalitarizma koji su završili kao žrtve onog komunističkog«. ¹²⁸ Odlukom Višeg suda u Beogradu, koju je 14. maja 2015. saopštio sudija Aleksandar Trešnjev, poništen je dio presude Vrhovnog suda Federativne Narodne Republike Jugoslavije - Vojnog veća izrečene 15. jula 1946. kojom je Draža Mihailović, komandant četničkog pokreta i Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVuO), osuđen na smrt, a dva dana kasnije strijeljan. Odlukom suda on se smatra neosuđivanim. Vraćena su mu sva građanska prava oduzeta 1946. u »političko-ideološkom postupku« vođenom protiv njega i drugih lica. ¹²⁹ Postupak rehabilitiranja Mihailovića, »žrtve posleratne državne represije« kojoj je »uskraćeno pravo na grob«, iako je riječ navodno o »apostolu vaskrsa srpskog nacionalnog bića«, »prvom gerilcu u okupiranoj Evropi«, »tvorcju novih oslobodilačkih komitskih pobeda«, »prvom i jedinom antifašisti koji je osuđen za kolaboraciju sa fašistima« na »staljinističkom procesu«, uz zanemarivanje i relativiziranje zločinačke prakse četničkog pokreta i njegove komandne i političke odgovornosti, poprimio je višestruka značenja i konsekvence, u društvenom životu Srbije i u regionalnim odnosima. ¹³⁰ Rehabilitacija se, iako to nije tako zakonski postavljeno, shvatila ne kao pravna, već kao »ideološka i politička mera revizije istorije«. ¹³¹ Davnašnja suđenja se mjere po današnjim pravnim standardima. »Prečišćena« slika Mihailovića, uz preovlađujući »hagiografski« pristup, ponuđena je kao nova ikona i zamjena za prethodne »crne« slike njega i njegovog pokreta. ¹³² Mihailovićev četnički pokret, »najmasovnija revizionistička tendencija«, uz svu nekritičku naučnu, institucionalnu i medijsku glorifikaciju završio je ipak u otvorenoj

128 Opšir. J. Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*, London 2019.

129 T. Tagirov, „Ništa nije rešeno“, *Vreme*, br. 1272, Beograd, 21. maj 2015; „Poništena presuda Draži Mihailoviću“, *Vreme*, Beograd, 14. maj 2015; <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1298078>; opšir. A. Sekulović, *Rehabilitacija Draže Mihailovića: političko nasilje nad istinom i pravom*, Beograd 2016.

130 Predsjednik Hrvatske Ivo Josipović 2012. ističe da ne zna za bitku u kojoj su se četnici ozbiljnije borili protiv okupatora, ali da zna bitke u kojima su se četnici, zajedno sa njima i sa ustašama, borili protiv partizana, te da su se zajedno, poraženi 1945. Povlačili – prema: „Rehabilitacija Draže Mihailovića“, *Politika*, Beograd, 22. mart 2012.

131 “Sudske odluke o rehabilitaciji političkih osuđenika recepiraju se “kao legitimizacija ideologije i/ili nacionalne politike koju su ti osuđenici zastupali, a takođe i kao revizija istorije, a ne kao ispravljanje, ublažavanje ili otklanjanje pravosudnih grešaka”. Za političara Vuka Draškovića tako “historijska istina” glasi: “Srbija u Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini nije imala saradnika okupatora, već prvog antifašističkog gerilca u Evropi”. Jovan Pejin, historičar, pak smatra da je Mihailovićeveva rehabilitacija nakon “priznanja statusa boraca Jugoslovenske vojske u otadžbini još jedan značajan korak ka novoj državnoj politici Srbije” – prema: V. Rakić Vodinelić, *Rehabilitacija D. Mihailovića kao političko suđenje*, Peščanik.net, 1. april 2012, <https://pescanik.net/rehabilitacija-d-mihailovica-kao-politicko-sudenje/>.

132 M. Ristović, Kolaboracija u Srbiji u II svetskom ratu: istoriografski i (ili) politički problem, u: *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bon 2002, 24-25. Mihailović je bio “oslikan” i na jednoj grupnoj fresci u jednoj novoizgrađenoj crkvi u Beogradu. Neki mediji su to propratili slikom u boji na prvoj strani pod naslovom: “Sveti Čiča” – prema: Đ. Stanković, Mediji i kultura sećanja, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2006, 275.

kolaboraciji, iako se više ne pominje mnogo njegov nacionalni program, kao ni zločini izvršeni posebno nad nesrpskim narodima - za koje prosječni konzument ravnogorske historije teško da je i čuo ili ih prosto zanemaruje i negira.¹³³ Uzdizanje nacionalne historije podrazumijeva relativiziranje nasilja u ime nacionalne ideje. Dubinska komponenta nacionalističke svijesti teži da detraumatizira zločine vlastite nacije, prevede ih u ekscese ili u djela izvršena u samoodbrani. Instrumentalizacija prošlosti je nezamisliva bez osmišljavanja, akcentiranja, selektivnog odabira i emocionaliziranja izabranih segmenata.¹³⁴ Medijske verzije »javne prošlosti« su se pokazale kao plodno tle »brisanja granica fikcije i faksije«.

Nacionalna tradicija je normalizirana kao središnji istraživački prioritet. U historiografiji je, ističe T. Kuljić, spoj amnestije i amnezije složen jer je diskvalifikacija ličnosti, grupa ili sistema skopčana sa pravdanjem novih različitih interesa i identiteta. Dekretiranu sliku historije zamijenila je isključivost. Politički stavovi se pretočavaju u naučne. Tu se krila opasnost da, sa nekritičkim postupcima prema "jučerašnjoj stvarnosti" historija ponovo "eksplodira u lice".¹³⁵ "Komunizmu" se pripisuje da je u "titoističkoj varijanti" srušio "srpski koncept jugoslovenstva", nametnuvši njegov hrvatski, federalni model. Uticajna je misao Dobrice Ćosića da su "komunizam i Jugoslavija" dvije najveće srpske zablude.¹³⁶ Teza o nepravdnosti "avnojevskih granica" jedan su od razloga obrušavanja na suštinu NOP-a i tekovine titoističkog perioda. Antikomunizam je "multifunkcionalni okvir" srpske kulture sjećanja s kraja XX stoljeća. U Srbiji je dominantni, retrogradni antikomunizam

133 S. Milošević, O jednoj desnoj reviziji pogleda na antifašističku borbu u Srbiji, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine*, Sarajevo 2006, 38-40. Brojni dokumenti svjedoče o četničkim namjerama. D. Mihailović je pisao da su muslimani svojim držanjem doveli "da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije. Na dan ustanka oni će biti pokrenuti sa svojih naselja a što niko neće moći da spreči. - U datom momentu svi muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta. Oni koji su bliže hrvatskim oblastima - tamo - glavno je da budu pokrenuti" – prema: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom XIV, knj. 1, Beograd 1981, dok. 6, nap. 7. Miloš Jovanović, komandant Četničko-ozrenskog korpusa, piše u februaru 1943. Golubu Mitroviću, komandantu vojno-četničkog odreda: "Setite se velike borbe za oslobođenje pod vodstvom velikog vožda Karađorđa. Srbija je bila puna Turaka (muslimana). U Beogradu i ostalim srpskim varošima stršile su muslimanske munare, a pred džamijama su Turci vršili svoja smrdljiva pranja kao i što sada rade u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prodite danas kroz Srbiju. Nigde nećete naći čak ni njihova groba (mezara), niti jedan šiljak (nišan)", zaključujući da muslimanski živalj treba likvidirati, raseliti ili prevesti na pravoslavljje; opšir. B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost*, I, Beograd 1987, 691-692; M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana*, Sarajevo 1991, 68-69; M. Atila Hoare, Tajna Dražinog (američkog) ordena, *Helsinkiška povelja*, br. 83-84, Beograd, maj-juni 2005, 25.

134 T. Kuljić, *Legalizovanje nacionalnog antifašizma*, 24; Isti, *Mit i istorija na "tržištu"*, 22-23.

135 Lj. Dimić-D. Stojanović-M. Jovanović, *Srbija 1804-2004*, Beograd 2005, 13.

136 Upor. V. Gligorov, Racionalizacija političkog poraza, *Helsinkiška povelja*, br. 115-116, Beograd, januar-februar 2008, 27; N. Samardžić, „Bespuća srpskog antifašizma“, *Danas*, Beograd, 9. maj 2005; Isti, Saborno zaturanje antifašizma, *Helsinkiška povelja*, br. 101-102, Beograd, novembar-decembar 2006, 17-19.

zapravo antititoizam.¹³⁷ Protežiranjem revizionističke historije “Titov socijalizam” je označen kao iznuđen, zločinački i totalitaran. Akademik Milorad Ekmečić izjavljuje da Srbi, za 200 godina, nisu imali većeg protivnika od Tita.¹³⁸ “Titoistička prošlost” se koristi kao “negativna folija kod pravdanja savremenih nacionalizama i obnovljenog kapitalizma”.¹³⁹ U postmiloševićevskom periodu bilo je važno izmijeniti sliku o četnicima Draže Mihailovića, da bi se od njih napravio poželjan “predkomunistički predak” novih vlasti.

Pod patronatom profesionalne historiografije, odvijao se snažni revizionizam, uz “primitivni antikomunizam i rehabilitovanje četništva kao najprečišćenijeg istorijskog oblika etnonacionalne velikodržavne ideologije”.¹⁴⁰ Veliki zahvati revizije historije preko udžbenika oktroirali su sliku nacionalnog antifašizma, sa četnicima kao borbenim jezgrom: “Ravna Gora je novooktroisano ustaničko mesto sećanja. Oslobođilački poredak sećanja je sužen i pročišćen – nacionalizovan” (T. Kuljić).¹⁴¹ Antifašizam je u “revoluciji zdesna” nacionaliziran i očišćen od ljevice. On se, mada nije bio samo komunistička platforma, svrstava u štetan, iracionalan bunt, iako ima nadideološki vrijednost, a kvislinštvo u razumnoj nacionalnoj politici.¹⁴² Nije uobičajena praksa da se “historijske istine” pišu u parlamentima i proglašavaju zakonom. Sudovi i parlamenti ne mogu ocjenjivati nečiju historijsku ulogu. To može jedino historijska nauka.¹⁴³ Svako propisivanje historijskih narativa u suštini je “ograničavanje slobode naučnog istraživanja i nametanje trenutnih ideoloških opredeljenja, što je suprotno principima slobode misli i izražavanja”.¹⁴⁴ Narodna skupština Republike Srbije

137 T. Kuljić, *Tito u novom srpskom poretku sećanja*, 99-100. Milorad Ekmečić napominje da je jugoslavenski socijalizam usvojio neke ustanove iz fašističkih zemalja, najviše iz italijanskog modela. U više navrata je ocijenio da “titoizam nije napredak od staljinskog tipa totalitarizma ka demokratiji, nego degeneracija staljinizma u totalitarne pokrete katoličkih zemalja Srednje Evrope” – vidi: S. Jajić, *Gorki, nikom potrebni lek: razgovor sa Miloradom Ekmečićem*, 6; *Pečat Milorada Ekmečića*, 202.

138 Prema: *Snaga lične odgovornosti: prijatelji o Latinki Perović*, Beograd 2008, 106.

139 T. Kuljić, *Sećanje na titoizam: hegemoni okviri*, 230.

140 Upor. O. Popović Obradović, Crkva – ključni faktor blokade, *Helsinška povelja*, br. 75-76, Beograd, juni-juli 2004, 24; M. Perišić, „Presude za sud, uloge za istoriju“, *Politika*, Beograd, 17. oktobar 2009, 15; D. Stojanović, *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010, 132-133.

141 Prema: Z. Panović, „Zalažem se za otvaranje muzeja stida Zapadnog Balkana“, *Danas*, Beograd, 27.-28. maj 2008; upor. N. Stevanović, „Ravnogorstvo kao tradicija“, *Politika*, Beograd, 15. oktobar 2009, 14.

142 Ili kako je Matija Bećković, književnik i savremeni monarhista rekao da je u Jajcu 1943. “izgubljeno Kosovo, porečeno Takovo, oboren Lovćen i poništen Oplenac” – prema: T. Kuljić, Monumentalizacija srpske monarhije: o suvremenim debatama oko restauracije monarhije u Srbiji, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2005, 358.

143 Đ. Stanković, Politička represija i rehabilitacija, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2009, 217.

144 Kako su se postjugoslavenski ratovi 90-ih vodili sa sličnim nacionalističkim idejnim konceptima onima iz Drugog svjetskog rata, rehabilitacija zločinaca iz 40-ih u Srbiji je istovremeno značila i “heroizaciju njihovih sledbenika koji su sproveli etnička čišćenja, masovna silovanja i genocid 50 godina kasnije. Tako je starije sećanje iskorišćeno da bi istorijski opralo ono novije” – prema: D. Stojanović, *Zakon protiv istorije*, Pešćanik.net, 27. oktobar 2017, <https://pescanik.net/zakon-protiv-istorije/>.

uzela je, pak, sebi za pravo da 2004. revidira i prepravlja historiju. Skupštinsko izjednačavanje u decembru te godine partizana i četnika - “naknadno ustoličenje drugog ravnopravnog antifašističkog pokreta”, obrazlagano je potrebom “da se postigne nacionalno pomirenje i ispravi istorijska nepravda”.¹⁴⁵ Visoki funkcioneri u Ministarstvu pravde isticali su da se došlo do dogovora “da smo imali dva antifašistička pokreta i da su svi vršili zločine”. Navedeno izjednačavanje nije bilo motivirano istinom i pomirenjem, nego “osvetom nacionalizma nad kosmopolitizmom”.¹⁴⁶ U maju 2005. država Srbija je prvi put finansirala četničku proslavu na Ravnoj gori. Stara teza da je Srbija dobijala ratove, ali gubila u miru, dobila je svoje naličje, jer je sa četnicima bio obrnut slučaj. Pripadnici Bezbjedonosno-informativne agencije (BIA) Srbije položili su u julu 2009. vijenac na spomenik Draže Mihailovića usred Ravne Gore.¹⁴⁷ Arhiv Srbije i Istorijski arhiv Beograda primili su od polovine 2006. do početka 2009. oko 3.000 zahtjeva fizičkih lica i okružnih sudova o određenim osobama “radi rehabilitacije”, ili priznavanja boračkog staža”, većinom nekadašnjim četnicima. Sudska procedura je elementarno kršena. Rehabilitacije su vršene dosta ažurno.¹⁴⁸ Sudovi su “uvek

145 M. Radanović, Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, 81-114; M. Tepavac, „Politika protiv istorije“, *Republika*, br. 356-357, Beograd, 1-31. maj 2005. Dubravka Stojanović konstatira da je Srbija “na skupštinskom nivou izvela jednu reviziju II svetskog rata”, da je “sebe samu identifikovala i sa stranom koja je izgubila II svetski rat ... U regionu ova vrsta poruke ostavlja zastrašujući utisak, jer ne samo što građani tih zemalja imaju sećanje na četničke zločine iz II svetskog rata, već je tu i problem činjenica da su se srpski ratnici iz 90-ih identifikovali sa ovim četnicima koji su sada skupštinskom odlukom postali good gays” – prema: *Čemu nas uče iz istorije*, Kragujevac 2006, 76.

146 Poziv na “nacionalno pomirenje” je samo vrh nacionalističkog zahteva za uspostavljanje nacionalne sabornosti dogmatski jednomislećih”. U suprotnom, ne bi se zvalo “nacionalno”, već samo “pomirenje” – prema: O. Milosavljević, *Rehabilitacija*, Pešćanik.net, 14. oktobar 2015, <https://pescanik.net/rehabilitacija/>.

147 J. Gligorijević-M. Turudić, „Draženje Srbije“, *Vreme*, br. 968, Beograd, 23. juli 2009; M. Radanović, Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije, 2009-2012, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata na prostoru Jugoslavije*, 145. Bojan Dimitrijević smatra da je historija već Mihailovića rehabilitirala, jer je bio “načelnik generalštaba i ministar vojni Vlade Kraljevine Jugoslavije. Znači, ministar vlade u izgnanstvu, a ne Nedićeve vlade. Komandovao je snagama koje su bile na strani antifašističkog fronta. Njegova uloga je pozitivna i to su verifikovali svi saveznici u Drugom svetskom ratu. Činjenica da je osuđen posledica je unutrašnjeg sukoba i srpskog građanskog rata u kome je pobedio komunistički pokret”. Mihailović je za Čedomira Antića bio vođa jednog od dva antifašistička pokreta, osuđen “na partijskom, nelegitimnom i nelegalnom sudu”, i da ga treba rehabilitovati, “a to je već započeto rehabilitacijom Slobodana Jovanovića, koji je bio premijer vlade u kojoj je Mihailović bio vojni ministar. Ovde ne govorimo o rehabilitaciji ideja, već konketnog čoveka, s imenom i prezimenom”. On priznaje da ima kontroverzi u vezi sa Ravnogorskim pokretom, “jer su neki njegovi delovi činili zločine nad muslimanima istočne i srednje Bosne”, ali da je to teško dovesti u direktnu vezu s Mihailovićem koji “nije osuđen za zločine, već za saradnju s okupatorom i izdaju” – prema: P. Luković, „BIA voli Dražu“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 22. juli 2009, 36.

148 Rehabilitacije su u Srbiji istodobno “i generator i posledica” historijskog revizionizma. Njihov ideološki pretekst nema mnogo veze sa konceptom tranzicione pravde, već prije svega sa

slika svog vremena”, svojim odlukama “pišu” sopstvenu historiju. Presudom o rehabilitaciji dva kvislinška žandarma koje je u Beloj Crkvi 7. jula 1941. ubio Žikica Jovanović-Španac (“kad je Srbin pucao na Srbina”), Šabac je nadmašio i Beograd. Uzaludno su neki historičari upozoravali da je svrha zakona da spašavaju, a ne da uništavaju moralne vrijednosti.¹⁴⁹ O partizanima se počinje govoriti jezikom iz okupatorskih proglašenja i žurnala („crvena čuma“, „šumci“, „banda“), da su bili nacionalni izdajnici, uzurpatori i zlikovci. Treba razlikovati pojedinačne rehabilitacije nedužnih žrtava progona vlasti nakon 1945. od olake revizije novije historije.¹⁵⁰ U postjugoslavenskim ratovima četnički pokret, poražen 1945, doživio je reinkarnaciju u brojnim segmentima (ideologiji, ciljevima, imenu, ponašanjima, obilježjima, folkloru).¹⁵¹ U odnosu prema četničkim zločinima 1941-1945. nad Bošnjacima i Hrvatima, problem je isti kao i sa zločinima nad njima iz 90-ih godina: “Oni se ne mogu osporiti, samo je pitanje da li ćemo ih podržati ili osuditi” (D. Stojanović). Odnos srpskih nacionalista prema zločinima i zločincima u postjugoslavenskim ratovima, može da se shvati “samo u vezi s njihovim odnosom prema zločinima i zločincima Draže Mihailovića i Dimitrija Ljotića”.¹⁵²

“namirivanjem ideoloških računa”. Do oktobra 2009. Okružni sud u Beogradu primio je oko 800 zahtjeva, a riješio je 431 slučaj. Okružni sud u Šapcu rehabilitirao je oko 130 osoba. Do avgusta 2012. u Srbiji je donijeto oko 2000 rješenja o rehabilitaciji; opšir. vidi: S. Milošević, *Istorija pred sudom: interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*, Beograd 2013; S. Cvetković, „I loš zakon bolji je ni od kakvog“, *Politika*, Beograd, 14. oktobar 2009, 14.

149 Đ. Stanković, „Zemlja nesrećnih mrtvaca“, *Politika*, Beograd, 21. februar 2009, 13-14. Isti, *Politička represija i rehabilitacija*, 222-223. Z. M. postavlja pitanje vezana za “prava” četnika: “Da li će penziju primiti i ravnogorac koji je u jesen 1944. na obroncima Deli Jovana u rudniku “Rusman” zajedno sa svojom družinom zaklao 164 srpska mladića i devojaka samo zato što su javno izjavljivali da žele da se bore protiv Nemaca... Hoće li penziju uživati i onaj preživeli četnik koji je sa svojim “trojkama” zaklao 39 ranjenih partizanskih boraca sa nekoliko bolničara u selu Donja Skakava. Pritom ništa nije značilo što su svi ranjenici do jednog bili srpske nacionalnosti” – prema: Z. M., „Četnici su gori deo srpske tradicije“, *Republika*, br. 350-351, Beograd, 1-28. februar 2005, 29; također vidi: M. Mišković, „Žandarmi iz Bele Crkve žrtve ideološkog terora“, *Politika*, Beograd, 5. januar 2009; K. Nikolić, „Uloga seoskog vašara u srpskoj tradiciji“, *NIN*, br. 3028, Beograd, 8. januar 2009.

150 M. Zečević, „Istorija se ne menja dekretom vlasti“, *Politika*, Beograd, 2. novembar 2009; Isti, „Svi naši ustanci“, *Politika*, Beograd, 11. februar 2011; B. Radivojša, „Oprezno sa revizijom“, *Politika*, Beograd, 3. novembar 2009.

151 D. Todorović, Moljević u Memorandumu, *Helsinška povelja*, br. 85-86, Beograd, juli-avgust 2005, 19; M. Vasić-F. Švarn, Srpske paravojsne formacije 1990-2000: zadah zločina, *Helsinške sveske*, br. 9, Beograd 2001, 65-69.

152 Prema: Čemu nas uče iz istorije, 72-73; R. Konstantinović, *Druga Srbija je Srbija koja se ne miri sa zločinom*, 17; Z. Paković, Antifašizam i kolaboracija, u: *Rehabilitacija: uzroci i posledice*, Novi Sad 2015, 93-97. Dobrica Ćosić, pak, u maju 1993. piše da se mora znati da su 1941. “hiljade i hiljade Muslimana postale Paveličeve ustaše, koje su počinile stravične zločine nad Srbima po istočnoj Bosni, Hercegovini, Krajini. Mora se znati da se 1943. preko dvadeset hiljada Muslimana dobrovoljno prijavilo u Handžar diviziju da ratuje za Hitlerovu Nemačku i da je oko četrdeset hiljada Muslimana ratovalo u Hitlerovim armijama (istakao S. B)”. U julu 2008. on već piše: “U Drugom svetskom ratu Paveličeva Hrvatska ratovala je na strani nacističke Nemačke, a na toj istoj strani ratovalo je oko sto hiljada bosanskih Muslimana u raznim formacijama (istakao S. B), a hiljade i hiljade Muslimana bilo je u domobranskoj i ustaškoj vojsci Hrvatske koja je izvršila stravične genocide osobito u Hercegovini, Krajini, Kozari, Lici, Baniji, Kordunu, Semberiji, istočnoj Bosni” – cit. prema: D. Ćosić, *Bosanski rat*,

Demonizacija Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) i »svega komunističkog« u funkciji je slabljenja kritike kolaboracije, u službi njene rehabilitacije, anuliranja izdaje i krivice. Kada je Srbiji 1944, u kojoj su četnici, prema sudu nekih historičara, imali većinsku podršku među stanovništvom, »slomljena kičma«, pohod komunista na ostale dijelove Jugoslavije bio je »stvar političke i vojne tehnike«. Djelovanje kvislinga stavlja se u kontekst njihovog antikomunizma. Minimiziranje značaja »komunističkog otpora« u funkciji je potkopavanja legitimnosti poratne »komunističke vlasti«. Svi kolaboracionisti su bili »ideološki« protivnici komunizma, naglašava Olivera Milosavljević, ali je Hitler bio najveći. Nije slučajno, njihov »ideološki« antikomunizam početak i kraj svake argumentacije, uz prećutkivanje da su kao protivnici komunizma bili i aktivni protivnici cjelokupne antihitlerovske koalicije čiji je komunizam bio sastavni dio. Kada je Čerčil izjavio da se mora ići sa Staljinom protiv Hitlera, Draža Mihailović je odlučio da sa Hitlerom ide protiv Tita. Mihailović se 11. oktobra 1941. u selu Divci sastao s njemačkim oficirima i ponudio im borbu protiv komunista i održanje »mirne okupacije« u Srbiji. Nije se skrivala saradnja četničkih komandanata u Crnoj Gori i Hercegovini s italijanskim okupatorom, niti sporazumi sa ustašama u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.¹⁵³ Učešće četnika na njemačkoj strani u bici na Neretvi nije bila tajno. Brojni su dokazi i o njemačkom naoružavanju četnika.¹⁵⁴ Upravo je rastao sukob između vojnih izaslanika zapadnih saveznika i Mihailovića. Oni su tražili poduzimanje akcija protiv okupatora. Mihailović je na to odgovarao novim traženjem oružja »da bi mogao da vodi te akcije«. Sve se okončalo time da je Čerčil zatražio od kralja Petra II Karađorđevića da smijeni Mihailovića, ministra vojnog, da pozove narode u Jugoslaviji da se ujedine i pristupaju NOVJ. Ovaj je to i učinio 24. avgusta i 12. septembra 1944. godine.¹⁵⁵ Pristalice rehabilitacije D.

Beograd 2012, 134, 238.

153 Pripadnici četničkog, kao i ustaškog pokreta, naglašava Igor Graovac, nisu bili antifašisti, niti su bili, "ni na razini fašizma i nacizma, kojima su samo služili kao pripadnici isključivo *koljačkih pokreta*. Štoviše, iako formalno različiti, pa i logički suprotstavljeni, međusobno su u ratu surađivali ili se nisu znatnije sukobljavali. Iz tih razloga, znakovito, prve mirovine pripadnicima četničkog pokreta isplaćivala je od sredine 1942. NDH, smatrajući kako obiteljima poginulih vojnika "savezničkih vojski" NDH "pripada javna društvena skrb", ako su pripadali, a jesu, "oružanima protukomunističkim društinama" i sudjelovali skupno, a jesu, u aktivnostima s oružanim snagama NDH" – nav. prema: T. Tagirov, "O krivotvorenju istorijskih činjenica", *Vreme*, br. 751, Beograd, 26. maj 2005.

154 Tako u izvještaju Varnštarfa, njemačkog pukovnika, Komandi Jugoistoka od 16 decembra 1944. stoji: "Četničkoj grupi pukovnika Kalabića, koja je u rejonu Rogatice (planina Devetak), preuzela ulogu zaštitnice – danas je predata sledeća količina municije: 8.320 metaka za pištolje različitih kalibara, 45.000 metaka za puške sistema 'mauzer', 30.000 metaka za mašinke, kalibra 9 mm, 3.000 metaka za francuske puške, 6.000 komada razne pešadijske municije, 60.000 metaka za puškomitraljeze MG (mašingever) kalibra 7,92 mm, 200 ručnih granata" – prema: M. Nikolić, „Da podvučemo...“, *Politika*, Beograd, 5. septembar 2009, 13.

155 Kralje Petar II je one koji to odbiju označio kao izdajnike koji "zloupotrebljavaju ime kralja i autoritet krune" radi pravdanja saradnje sa neprijateljem: "Svi oni koji se oslanjaju na neprijatelja protiv interesa svog vlastitog naroda i njegove budućnosti, i koji se ne bi odazvali ovom pozivu, neće uspeti da se oslobode izdajničkog žiga, ni pred narodom ni pred istorijom" – prema: D. Pavlica, *Draža za početnike: priručnik za borbu protiv revizije prošlosti*, 180.

Mihailovića to smatraju »izdajom«.¹⁵⁶ Akademik Mihailo Marković to je nazvao »vrlo originalnim načinom mišljenja« - da izdaju ne čini onaj koji saraduje s okupatorom, nego onaj koji to osuđuje – u ovom slučaju Čerčil i kralj Petar.¹⁵⁷ Branko Latas naglašava da nisu Britanci i Čerčil izdali Mihailovića i četnike, već su oni izdali Čerčila i Britance koji su ih podupirali, čime je kompletirana četnička izdaja antifašističke koalicije u cjelini. Ta suština se »prepakiranjem istorije« ne može poništiti.¹⁵⁸ Oni koji to pokušavaju sami sebe diskreditiraju baš kao što je to činio i »omiljeni im đeneral«.¹⁵⁹ Branitelji »patriotskog lika i dela« Mihailovića nisu tražili reviziju sudskog postupka, već njegovo proglašenje za žrtvu »komunističke

156 Opšir. vidi: K. Nikolić, Od "srpskog Robin Huda" do "nacionalnog izdajnika": general Dragoljub Mihailović u savezničkoj propagandi 1941-1943, *Srpska slobodarska misao*, br. 2(8), Zemun 2001, 185-206. Milorad Ekmečić je ustvrdio da je kod historičara postojala jedna mješavina nedoumica kako da se ocjenjuje Mihailovićev pokret, "sa željama da se izvrši njegova svestrana rehabilitacija pred istorijom. Ostaje uvek pitanje šta se može rehabilitovati? Stare optužbe za saradnju sa Italijanima i delom Nemcima danas za mnoge nisu stvar koja se politički osuđuje... Taj pokret (četnički – prim. S. B) nikada nije bio idejno i politički integrisan da bi u baštinu ostavio trajnije istorijske ciljeve... ovaj pokret u istoriji iza sebe nije ostavio nikakvu prihvatljivu alternativu, koja bi danas poslužila kao osnova za preobražaj... Umesto rehabilitacije nekadašnjih promašaja, danas treba tražiti nova rešenja... Umesto rasepa oko rehabilitacija, koje nas ponovo vode u mrak građanskog rata, treba prošlost ostaviti nauci da joj ona presudi – bez učešća celog naroda koji se na tome podelio" – cit. prema: M. Ekmečić, O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 26-27.

157 M. Marković, „Ideološko prekrjanje istorije“, *Politika*, Beograd, 16. oktobar 2009, 16.

158 Dušan Telesković, autor brošure *Dragoljub Draža Mihailović: Izdani saveznik: đeneral u tajnom arhivu CIA* (Beograd 2020) iznosi da je Mihailović bio "žrtva komunističke zavere". Odluka da "saveznici u Drugom svetskom ratu podrže Tita i partizane, po svemu sudeći, rezultat je kampanje širenja *lažnih vesti* iza kojih je stajao sovjetski agent u centrali engleske obaveštajne službe, pokazuju objavljeni dokumenti CIA"; o problematičnosti ove teze vidi: V. Veljković, *Ko je smjestio Draži?*, Peščanik.net, 24. juli 2020, <https://pecsanik.net/ko-je-smjestio-drazi/>.

159 M. Marković, „Nema mesta izjednačavanju četnika i partizana“, *Politika*, Beograd, 26. avgust 2009, 14. Prvi zahtjev za rehabilitaciju D. Mihailovića podnio je 1. decembra 2006. njegov unuk Vojislav, tražeći poništenje presude iz 1946. i vraćanje građanskih prava. U februaru 2009. Okružnom sudu u Beogradu podnijet je novi zahtjev za Mihailovićevu rehabilitaciju. Podnositelji su bili Srpska liberalna stranka, Udruženje pripadnika Jugoslovenske vojske u otadžbini i Udruženje političkih zatvorenika i žrtava komunističkog režima. Ograničili su se na dokazivanje da je "general Mihailović lišen života na osnovu sudske odluke iz ideoloških i političkih razloga"; opšir. S. Kljakić, „Kad se izvrće čarapa prošlosti“, *Politika*, Beograd, 2. mart 2009, 9. Srpski liberalni savet (SLS) uputio je u martu 2010. pisma ambasadama zemalja pobjednica u Drugom svjetskom ratu da u toj godini, kada se obilježava 65 godina od pobjeda nad fašizmom, u pobjedničke armije, bude uvršten i pokret D. Mihailovića, odnosno pripadnici Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVuO), dodajući da JVuO nije ranije zbog ideoloških razloga svrstana među "armije pobjednice a po zaslugi je trebalo da tako bude svrstana pre mnogih armija koje su u tu grupu uvrštene" - prema: *Politika*, Beograd, 22. mart 2010. Slobodan Marković, predsjednik Državne komisije za tajne grobnice strijeljanih nakon 1945, ustvrdio je 23. marta 2012. na ročištu pred Višim sudom u Beogradu u postupku za rehabilitaciju D. Mihailovića da, "prema dokumentaciji, nema dokaza" da je Mihailović "na bilo koji način i u bilo koje vreme saradivao s Nemcima", već da on "za neprijatelja Nemaca važi od maja 1941. do sloma nemačke vojne sile u Srbiji u jesen 1944. godine" – prema: „Nijedna država nije oduzela odlikovanja Draži Mihailoviću“, *Politika*, Beograd, 24. mart 2012, 9.

osvete«, iako je njegovo suđenje bilo otvoreno za javnost.¹⁶⁰ Objavljene su na 3.000 stranica, stenografske bilješke čitavog procesa, sa svom korišćenom dokumentacijom. Pošto se tvrdi da je bio montiran, baš i to je vrijedno bilo dokazati revizijom procesa i provjeravanjem da li su dokumenti manjkavi, zloupotrijebljeni ili možda falsificirani.¹⁶¹

Prilagođavajući se prozapadnom kursu, revizionisti tvrde da je preko »komunističkog antifašizma Istok provalio u Srbiju, dok su ravnogorci tobože bili uvek skloni Zapadu«. ¹⁶² Četničku kolaboraciju nazivaju primjerima njihovog »taktičkog snalaženja«. ¹⁶³ Ljotićev »Zbor«, Nedićev režim i četnici svrstavaju se u »srpski egzistencijalni-samoodbrambeni« bedem protiv okupatora.¹⁶⁴ Nedić je

160 Kosta Nikolić smatra da je to “suđenje predstavljalo je izivljavanje novih vlastodržaca nad bolesnim, izmučenim i slomljenim čovekom”. Nikolić smatra da je vjerovatno najtačniju ocjenu o Mihailoviću dao Slobodan Jovanović: “Za života on je bio gonjen, klevetan, mučen i najzad umoren. Njegovo telo je razneto na komade i on nema groba. Ali on i dalje živi u duši srpskog naroda i tu će živeti uvek, dokle srpsko ime bude trajalo” – prema: K. Nikolić, “Ne osećam se krivim” – jedan pogled na sudski proces Dragoljuba Mihailoviću, *Hereticus*, br. 2, Beograd 2004, 113, 122.

161 M. Tepavac, „Osvetnički revizionizam u službi protivnika proevropske Srbije“, *Republika*, br. 464-465, Beograd, 1-30. novembar 2009. Tepavac je suštinski izrazio razliku između četnika i partizana: “Mi smo mrzeli fašiste, oni Nemce. Ali, treba dodati, više od Nemaca mrzeli su komuniste i to je ona orijentacija koja je heterogeni i haotični pokret objedinjavala”. Svođenje svjetskog sukoba na unutrašnju ravan, borba protiv NOVJ, kolaboracija, iskorjenjivanje nesrpskog stanovništva pod izgovorom osvete za stradanje Srba u NDH – “oduzelo je rojalističkim snagama pravo da se nazivaju antifašistima” – prema: M. Tepavac, *Moj drugi svetski rat i mir*, Zagreb 2012, 134.

162 Proglašavanjem četnika za antifašiste i nacionaliziranjem antifašizma otvara se naciji “ulaz u EU preko priznatog moralopolitičkog učinka u prošlosti”. Nadnacionalni partizanski simboli “ne mogu biti okviri smisla koji novim nacionalnim državama na Balkanu mogu pružiti identitet”; opšir. T. Kuljić, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006.

163 Glavni politički ciljevi četničkog pokreta bili su formulirani u nekoliko osnovnih programskih dokumenata. Polazna tačka bila je ideja vodilja o “Velikoj i homogenoj Srbiji”, temeljena na shvatanju da Srbi trebaju biti vodeća nacija na Balkanu. Uprkos nazivu “Jugoslovenska” (JVuO) njihovih jedinica, četništvo je bilo samo “Ijuska ispunjena velikosrpskim sadržajem i trebao je služiti samo tim interesima”. Ono je bilo “oružana snaga velikosrpstva”. Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslavenstvo su bili ideologija srpskog četništva - pisao je Živko Topalović, jedan od bliskih saradnika D. Mihailovića; opšir. J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 178-179; V. Kljaković, Jugoslavenska emigrantska vlada prema pitanju Bosne i Hercegovine, *Prilozi*, br. 4, Sarajevo 1968, 308, nap. 3; također vidi: M. Vesović-K. Nikolić, *Ujedinjene srpske zemlje: ravnogorski nacionalni program*, Beograd 1996; P. Simić, *Draža Mihailović – na krstu sudbine*, Beograd 2013; *Knjiga o Draži*, Beograd 2019.

164 N. Popov, „Srpski populizam“, specijalni dodatak, *Vreme*, br. 125, Beograd, 24. maj 1993, 26. Neki historičari navode da je Ravnogorski četnički pokreti bio “građanski antifašistički pokret koji je bio relativno umeren” (P. Marković); opšir. vidi. M. Radanović, „Akademska historijska revizionizam u službi državne historijske politike u Srbiji nakon 2000. godine“, *Republika*, br. 512-515, Beograd, 1. novembar-31. decembar 2011. Drugi su, pak (S. Marković), pronašli “povjerljiva” dokumenta britanske tajne službe (SOE) u kojima stoji da je Mihailović bio “patriota, čovek velike snage i sposobnosti”, te da “nema dokaza da je bio kolaboracionista sa Nemcima, Italijanima ni sa vladom Milana Nedića”, dostavljajući ih Višem sudu u Beogradu na ročištima za Mihailovićevu rehabilitaciju – prema: „Britanska tajna služba: Draža Mihailović bio je patriota“, *Politika*, Beograd, 1. decembar 2011. Činjenice, pak, govore drugačije. Mihailović je još u maju 1941, čim se našao na Ravnoj Gori, uspostavio kontakte s kvislingom Aćimovićem. U septembru 1941. zaključen je sporazum između

»spašavajući« srpski narod, »morao« da saraduje sa Nijemcima. Srbiji je, prema njegovom sudu, bilo mjesto »jedino u nacionalsocijalističkom taboru«. Ukazivao je da srpski narod pozvan da na »Balkanu bude čuvar i žandarm za centar Evrope, tj. za Rajh i njegove evropske planove«, kako je »srpski seljak nedirnete srpske rase« i »bez mešane strane krvi«. ¹⁶⁵ Govor o javnim ličnostima je, upućuju sociolozi, uvijek i govor o sebi. Stare mudrosti kazuju da o nama najviše govore oni koje biramo da volimo. Srpski akademici su Milana Nedića (»srpski Peten«) uvrstili među 100 najznačajnijih Srba. ¹⁶⁶ Akademik Dejan Medaković tvrdio je da Nedić i Ljotić nisu bili kvislinzi, već patriote. ¹⁶⁷ Nedić nije bio »pretvoren« u »lošu epizodu srpske istorije«, kako pišu neki autori, on je doista bio »ta loša epizoda«. ¹⁶⁸ Negiranje prethodne slike Nedića vrši se odbacivanjem svega što je u jugoslavenskoj historiografiji o njemu napisano, uz ocjenu da je ona bila »komunistička« i »režimska«. Ta historiografija, osim nekoliko autora, koji su se eksplicitno bavili Nedićevim režimom, zanemarivala je njegovu rasističku komponentu, što je olakšalo savremenom antikomunizmu da Nedića prigrli kao

četnika i Nedića. Mihailović u novembru te godine pregovara u Divcima s njemačkim oficirima. Legalizirao je dio jedinica u formacijama Milana Nedića. Odobravao je kolaboraciju, upozoravajući da se njegova uloga ne otkriva. Četnici su saradivali s Italijanima u Crnoj Gori, Sandžaku, Bosni i Hercegovini. Četničko-ustaški sporazumi i "četničke suboračke postrojbe" su posebna tema. Četnici su na Neretvi 1943. bili u prvom frontu kolaboracije s Italijanima. Mihailović je na Vučevu tolerirao njemačke oficire u štabovima četnika; opšir. vidi: B. Petranović, Fetišizam izvora i stvarnost, u: *Metodologija savremene istorije*, Beograd 1987, 72-73; *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama: 1941-1945: dokumenti*, prired. B. Latas, Beograd 1999; J. Radovanović, *Dragoljub Draža Mihailović u ogledalu istorijskih dokumenata*, Beograd 2003.

¹⁶⁵ Z. Paković, „Srbija pod kukastim krstom“, *Politika*, Beograd, 12. decembar 2009; M. Vasić, „Rehabilitacija izdaje“, *Vreme*, br. 1293, Beograd, 15. oktobar 2015; M. Pisarri, *Milan Nedić: vera u nemačku pobedu*, Peščanik.net, 20. oktobar 2015, <https://pecanik.net/milan-nedic-vera-u-nemacku-pobedu/>.

¹⁶⁶ Oni su tim uvrštavanjem kvislinga Nedića u red najznamenitijih Srba, srpski Panteon pretvorili u "slučajno stecište nacionalnih prvaka koje su tu okupili proizvoljnost, inat, poluznanje, socijalne inhibicije različitog porekla i karaktera, nadmenost, neprincipijelnost, površnost, nesnalaženje, nasrtljivost i još desetine drugih mana graditelja Panteona, a ne vrline i zasluge izabranih" – vidi: B. Milošević, *Prvih deset godina: 1987-1997*, Beograd 1997, 155.

¹⁶⁷ Čedomir Antić piše da srpsko društvo sa "najslabijim fašističkim tradicijama na Balkanu. Ljotićev JNP Zbor nikada nije uspeo da osvoji više od dva odsto glasova. Ideološko određenje Nedićeve vlade i njegova saradnja s okupatorom nisu sporni; ipak, razlog i vreme njegovog opredeljenja, opseg vlasti i nesamostalnost delovanja pokazuju da je reč o primeru koji se i pored svih nastojanja ne da porediti sa Antoneskuom, Colakogluom ili Hortijem, a da ne spominjemo Pavelića" – prema: Č. Antić, „Nasleđe koje opterećuje“, *Politika*, Beograd, 12. oktobar 2009, 10.

¹⁶⁸ U Srbiji je pak 2009. fotografija Milana Nedića nakratko visila u Skupštini Srbije zajedno sa fotografijama svih drugih predsednika u historiji Srbije. Fotografija Dragog Jovanovića, upravnika grada Beograda, bila je u Skupštini grada Beograda, zajedno sa drugim gradonačelnicima; "Kao što Avala ne može izdati Beograd, tako ni Nedić nije mogao izdati Srbiju", izjavljivao je Matija Bećković; opšir. M. Turudić, „Ko kači , a ko skida sliku Milana Nedića“, *Vreme*, br. 958, Beograd, 14. maj 2009; S. Ast, „Nedić je ubica i Srba i Jevreja i Cigana“, *Politika*, Beograd, 7. mart 2009, 6; V. Veljković, *Depolitizacija Milana Nedića*, Peščanik.net, 12. oktobar 2015, <https://pecanik.net/depolitizacija-milana-nedica/>.

ideološkog »protivnika antikomunizma«, da ga uzdiže kao »žrtvu komunista«, junaka »drame uspravnog klečanja«. ¹⁶⁹ Takva percepcija Nedića kao »Oca Srbije«, »arhitekta saborne svesti nacionalnog jedinstva«, sa cjelokupnom argumentacijom, preslikana je iz ratne kolaboracionističke propagande. Historija, moral i pamćenje bili su na suprotnoj strani od njegovog »realizma«. ¹⁷⁰ Cilj rehabilitiranja takvih ličnosti jeste da i oni budu antifašisti. Razvodnjavanjem i manipulacijom sa pojmom antifašizma umanjuje se njegov značenje, on postaje »zbirna kvalifikacija vrlo rastegljivog obima«. ¹⁷¹ Hajnrih Bel je pisao da su u Njemačkoj nakon 1945. antifašistima proglašavali sebe čak i oni koji tokom rata, za vrijeme vazdušne uzbune, nisu propisno zamračili svoje prozore.

Revidiranje historije podrazumijeva relativiziranje zločina i nasilja kolaboracionista u ime nacionalne ideje, uz nastojanje da se sve smjesti u određene ideološke okvire. ¹⁷² Politički i ideološki aspekti rehabilitacije, uz podršku medija i pseudopravnog mehanizma, obuhvataju manipuliranje brojnim temama kako bi se delegitimirao sistem koji je nakon 1945. izmijenio društvene, ekonomske, političke i nacionalne odnose - karakteristične za vrijeme monarhističke Jugoslavije. Komunisti se tretiraju kao protivnici srpskih nacionalnih interesa (»crveni đavoli«), socijalistička revolucija kao eksces. U revizionističkoj historiografiji i javnosti povedena je ideološka kampanja kriminalizacije i demonizacije komunista kao uljeza u nacionalnoj historiji. Brojni autori ne koriste termin četnici-četnički, uz obrazloženje da su oni ušli u upotrebu preko »partizanske terminologije i propagande«, već naziv JVuO (Jugoslovenska vojska u otadžbini). ¹⁷³ Od četništva

169 N. Popov, *Srpski populizam*, 26. Jovan Bajford naglašava da se u Srbiji ne rehabilitira fašizam, već pojedinci. Jedna od posljedica je da se "njihova fašistička prošlost izbrise i da se oni integriraju u jedan diskurs koji se predstavlja kao antifašistički. Mislim da je to suština cele stvari. Oni koji danas u Srbiji promovisu Milana Nedića, koji su okačili njegovu sliku u hol vlade Srbije, ne smatraju da je on bio fašista. Oni smatraju da je bio spasitelj. Ali posledica svega toga je da se ideje koje su zastupali Nedić i Ljotić predstavljaju kao prihvatljive" –prema: „Most Radija Slobodna Evropa: U potrazi za idealnim pretkom“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 14. decembar 2009, 43.

170 Đ. Vukadinović, „Crveni i crni“, *Politika*, Beograd, 18. avgust 2009, 15. S druge strane, za Vukadinovića su i partizanski i četnički pokret bili dominantno dva srpska slobodarska pokreta, antifašistička i projugoslavenska, da je između njih bio sukob "dve nesumnjivo rodoljubive i patriotske opcije"; također vidi: S. C. Ćirković, *Ko je ko u Nedićevoj Srbiji 1941-1944. Leksikon ličnosti: slika jedne zabranjene epohe*, Beograd 2009.

171 T. Kuljić, *Tito u novom srpskom poretku sećanja*, 105. Apelacioni sud u Beogradu u aprilu 2019. potvrdio je rješenje Višeg suda u Beogradu kojim je odbijen zahtev za rehabilitaciju M. Nedića: "Činjenica da je delu stanovništva pomagao u ratnim uslovima i mnoge spasio od smrti ne može biti jedina, dovoljna i presudna za drugačije presuđenje imajući u vidu ostale aktivnosti Milana Nedića tokom trajanja mandata predsednika Vlade, koju je postavio okupator, i tokom vršenja funkcije ministra unutrašnjih poslova", stoji u obrazloženju odluke – prema: „Sud odbio rehabilitaciju Milana Nedića“, *Politika*, Beograd, 23. april 2019.

172 M. Marković, Antifašistički pokret u Srbiji (1941-1945), u: *Antifašistički pokret u Srbiji*, Beograd 2010, 16.

173 Nemanja Zvijer piše da je ponovno oživljavanje četničke ikonografije početkom 90-ih godina bilo "pod snažnim uticajem njihove karikaturne komunističke kritike" – vidi: N. Zvijer, Koncept neprijatelja u filmovanim ofanzivama, *Sociološki pregled*, br. 3, Beograd 2010, 432; N. Daković, Istorijski revizionizam na ekranu i medijska arheologija (I): ekranska istorija četnika, *Zbornik*

kao pokreta i JVuO kao oružane formacije, piše Jovo Radovanović, ne mogu se ipak proizvesti »ni rodoljubi ni antifašisti«. ¹⁷⁴ Ako su četnici bili antifašisti, pitanje je kako su postali gubitnici 1945. na nacionalnom i na međunarodnom planu. ¹⁷⁵ Četnička etnička čišćenja po Bosni i Hercegovini i Sandžaku, kao i nedićevsko-ljotićevski fašizam ostaju čvrste, historijske „antifašističke barikade“.

U različitim historijskim događanjima društva su podijeljena, postoji ponuda različitih rješenja. Heterogeni slojevi stanovništva nemaju istu sposobnost brzog orijentiranja i reorganiziranja. Uvijek je samo mali dio masa svih profila agilniji, bori se i postiže promjenu svog ili opšteg stanja, dok drugi dio stoji po strani, prepuštajući se stihiji trajanja. Relacije tih dijelova društva mijenjaju se nekad postupno, nekad brzo. ¹⁷⁶ Sistematizirana znanja pokazuju običan ljudski interes da se teška vremena prežive sa što manje posljedica. ¹⁷⁷ Ratovi izazivaju duboke promjene, stvaraju pometnju, mijenjaju poimanja ljudi i viđenje njih samih, ali i način na koji oni vide i doživljavaju druge. ¹⁷⁸ Historijske činjenice se mogu zaboraviti, ali se ne smije zaboraviti empatija, mogućnost shvatanja poteza ove ili

Fakulteta dramskih umetnosti, br. 28, Beograd 2015, 121-125.

174 J. Radovanović, Krivotvorenje Narodnooslobodilačke borbe, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, 411; opšir. Isti, *Dragoljub Draža Mihailović u ogledalu istorijskih dokumenata*, Beograd 2003. Dr. Vojislav Košunica pozdravljaajući 8. maja 1995. ravnogorce u selu Ba, govori da su „ciljevi Ravnogorskog pokreta bili... oslobodilački, ciljevi komunističkog pokreta zavojevački, porobljivački. Ravnogorci su se borili da svoj narod oslobode. Komunisti su hteli da svoj narod porobe... Kako je Ravnogorcima cilj bila sloboda, oni su težili da se za nju izbore, da je osvoje primerenim sredstvima. Ta sredstva su bila demokratska a ne nasilnička“. Četnici su „bili rukovođeni težnjom da svaki život sačuvaju“, jer je „svaki ljudski život dragocen“ – prema: R. Konstantinović, *Druga Srbija je Srbija koja se ne miri sa zločinom*, 17. Košunica je isticao da je druga polovina XX stoljeća, od 1945. bila neautentična, da se nacionalna historija 2000. nastavlja na pretkomunističku 1941. godinu. Sličnu tezu iznosi Miroljub Jevtić: „Sadašnja Srbija je kontinuitet sa onom politikom koja je potvrđena sa Prvim i Drugim srpskim ustankom i trajala do 1918. godine kada se nezavisna Srbija utopila u Kraljevinu SHS i time podirila sve ono za šta se srpski narod borio od 1389“ – prema: M. Jevtić, „Da se zna ko smo i odakle smo“, *Politika*, Beograd, 7. avgust 2009, 16-17.

175 Historija još nije pronašla, naglašava 2011. Miodrag Zečević, dokument da je četnički pokret donio odluku o dizanju ustanka, pozivao narod na borbu protiv okupatora: „Ako neko pronađe ta dokumenta i dokaže njihovu verodostojnost, ubeden sam da će se još živi pripadnici partizanskih odreda i Narodnooslobodilačke vojske Srbije priključiti obeležavanju tih datuma“ – prema: M. Zečević, „Svi naši ustanci“, *Politika*, Beograd, 11. februar 2011.

176 R. Lovrenčić, Stvarni ili izmišljeni čovjek u historiografiji, *Pro tempore*, br. 10-11, Zagreb 2016, 409-410.

177 Govoreći o Beogradu pod okupacijom u Prvom svjetskom ratu, Isidora Sekulić piše u „Novoj Evropi“ u junu 1921. da su se „u borbi sa mršavom hranom“ ljudi „pokazali niži od svake slutnje, slabi, zavisni, gramzivi na zalogaj ma u kojem trenutku. Zaboravilo se i na politiku, i na istoriju, i na spoljašnju pristojnost, i na čistoću, na gordost pogotovo... lagalo se do srama, nisko... I samo smo materijalno nadvladali invaziju, duhovno ne“.

178 T. Bringa, *Biti Musliman na bosanski način*, Sarajevo 1997, 17. Branko Lustig predočavajući svoja iskustva iz holokausta ističe da je logoraš skoncentriran samo na preživljavanje, da se spušta na nivo životinje: „Najgori čuvari u logoru su najčešće bili sami zatvorenici. Oni kojima su dali mogućnost da se izivljavaju nad drugim zatvorenici. To je moje iskustvo. Kad su zatvorenici obukli čizme i stavili na glavu kape, postali su okrutniji od esesovaca“ – cit. prema: V. Milek, „Uvijek možeš odlučiti: odabrao sam da živim“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 22. septembar 2012, 34-36.

one skupine ljudi nekada, »mora se naučiti razumjevati istorijski i društveni kontekst u kojem neko donosi određene odluke«. Dio elite koji odlučuje snosi odgovornost za izbor pravca za koji se opredijelio.¹⁷⁹ Kritički historičari pišu da »opravdanje« da su rat i okupacija određivali da su kolaboracionisti "moralni" tako da rade u Srbiji, ne stoji. Postojao je izbor: saradnja sa fašizmom/nacizmom ili borba protiv njega. Primarno pitanje je zašto su u Srbiji četnici postali žrtve, a partizani zločinci. Složen je problem mjerenja sadržaja nekadašnje »višističke« prošlosti onih koji su 1941-1945. saradivali sa okupatorom.

U antikomunističkoj euforiji Srbija je bila spremna da se »ispiše iz pobjedničke, savezničke, antifašističke strane«.¹⁸⁰ Njeni predstavnici nisu 2005. prisustvovali obilježavanju 60. godišnjice od oslobođenja Aušvica. Srbija je 2009. propustila priliku da u Pragu potpiše međunarodnu deklaraciju iz Terzina, kojom se 46 zemalja obavezalo da će nastaviti vraćanje oduzete imovine Jevrejima u Drugom svjetskom ratu.¹⁸¹ Jedan od posebnih zadataka Vlade Srbije 2009. bio je, pak, traganje za grobom Draže Mihailovića, simbola jedne ideologije. Neki političari su govorili da će pronalazak njegovog groba »isceliti Srbiju«.¹⁸² Brisanjem partizanskih borbi i pobjeda osporava se njihov legitimitet i moral. Vojska Srbije ne bilježi nijedan datum iz antifašističkog rata. Antifašizam ne treba konzervativcima, »patriotama«, niti popovima.¹⁸³ Negiranje kontinuiteta temeljenog na učešću u antifašističkoj koaliciji, naknadno je priključivanje poraženim snagama i idejama iz Drugog svjetskog rata. Ako je Dragiša Cvetković rehabilitiran za čin od 25. marta 1941, kada je Kraljevina Jugoslavija pristupila Trojnom paktu, ostaje pitanje šta je onda sa 27. martom iste godine, bez obzira ko je sve stajao iza državnog udara.¹⁸⁴

Historija je višeznačan proces. Ne mogu se jednodimenzionalno propisivati mjere »ideologije i politike«. Zloupotrebe tumačenja historijskih događanja, predrasude i kvazihistorijske analize u službi političkih ciljeva štete

179 Čemu nas uče iz istorije, 60-61.

180 G. Logar, „Rehabilitacija crvenoarmejaca“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 27. oktobar 2009, 34.

181 „Fašizam u BiH jak je kao i prije 70 godina?“, *SAN*, Sarajevo, 7. septembar 2009, 6.

182 Upor. Đ. Stanković, *Politička represija i rehabilitacija*, 235; M. Lazanski, „Tito, Draža i mi“, *Politika*, Beograd, 19. septembar 2009, 13.

183 T. Kuljić, „Zapušteni antifašizam“, *Politika*, Beograd, 12. oktobar 2009, 10. Ni 65-godišnjica oslobođenja Beograda ne bi se ni 20. oktobra 2009. proslavljala, niti bi se na brzinu obnavljalo zapušteno spomen-groblje hiljade sovjetskih i partizanskih boraca, da na taj dan u Srbiju nije došao ruski predsjednik Medvedev. Djelimična "revizija revizije" rađena je za "spoljnu, rusku upotrebu" (D. Stojanović). Nakon niza godina tek 2014, na nekim televizijama, pojavili su se učesnici bitke za Beograd, "sede glave sa ordenjem na grudima, pravi, autentični borci protiv fašizma"; opšir. M. Tepavac, „Sadašnjost objašnjava prošlost, u: 20. oktobar 1944“, *Politika*, specijalni dodatak, Beograd, 20. oktobar 2009, 18; S. Ast, *Original falsifikata, Helsinška povelja*, posebno izdanje, Beograd, decembar 2014, 10.

184 M. Mitrović, „Osetljivo pitanje pravde“, *Politika*, Beograd, 30. oktobar 2009, 14. Vijeće Okružnog suda u Nišu 25. septembra 2009. donijelo je, naime, odluku o rehabilitaciji D. Cvetkovića, proglašavajući ništavnom odluku Državne komisije Demokratske Federativne Jugoslavije od 15. septembra 1945. kojom je on proglašen državnim neprijateljem; opšir. T. Todorović, „Rehabilitovan Dragiša Cvetković“, *Politika*, Beograd, 26. septembar 2009, 5.

međunacionalnim odnosima i vode daljem rastu napetosti i distanciranju među narodima i državama. Demokratija zapadnog tipa teško da će u dogledno vrijeme, zbog metastaziranja mentalno neporaženog nacionalizma, ksenofobije, kreiranja svojevrstne “politike sećanja”, rehabilitacije i revitalizacije nacionalističke ideologije, pothranjivanja opasnih iluzija o “povratku izgubljenih teritorija”, plemenskih kodova vrijednosti, biti moguća na Zapadnom Balkanu, prostoru opterećenom prošlošću, čija stabilnost ovisi i dalje od prisustva međunarodne zajednice. Budućnost je uvijek maglovita. Tokovi demokratizacije iziskuju ne samo normativne promjene političkog i pravnog sistema, nego obuhvataju i temeljni unutarnji, mentalni, moralni i duhovni preobražaj.¹⁸⁵ Pitanja »zla i dobra, zločina i žrtve, života i smrti, bivstvovanja i ništavila«, stoji u literaturi, metafizička su a ne ideološka pitanja. Sve što se zbilo ima više perspektiva. Redukcionizam je svako jednostrano tumačenje. Između riječi i stvari, odnosno riječi i svijeta, postoji dubok jaz, pa neki autori uvijek pišu pojam »istina« ili »fakt« pod navodnicima.¹⁸⁶ Za provjerljivost svake teorije nužno je višestranu sagledavanje prošlosti. Kontroverze koje prate razvitak saznanja, treba razrješavati daljim istraživanjima, diferenciranim i višeslojnim razumijevanjem historije, baziranom na činjenicama i spremnosti da se razmotre različita, kritički zasnovana mišljenja, prateći onu staru maksimu da je »istina cjelina«.

Zaključak

Historija je višeznačan proces. Svako vrijeme ima prema sebi i historiju. Diskurs sa prošlošću pokazuje da je savremenost mnogostruko povezana sa jučerašnjim. Ideje i interesi sadašnjice utiču na viđenja, shvatanja i tumačenja prošlosti. Raznim metodološkim zahvatima, u ovisnosti i od odabranih uglova promatranja, ona se može spoznati na više načina. Historičari ne žive van vremena i prostora, posjeduju političke afinitete, svjesne i podsvjesne naklonosti, a nerijetko i ciljeve. Tumačenje prošlosti nije neutralna i nedužna aktivnost, niti je uvijek u službi prosvjećivanja i izvlačenja pouke iz minulog. U skoro podjednakoj mjeri ono je, zapaža Todor Kuljić, »analitičko oruđe i političko oružje«. Iza različito »osmišljenih prošlosti kriju se razni aktuelni interesi«. Potresi nakon 1989. – »godine čuda«, kada se politička i idejna karta Evrope iz temelja mijenja, uticali su na »društvene determinante historijskih interpretacija i sudova«, na povratak »predsocijalističke prošlosti«, njenu romantizaciju i idealizaciju. Na Balkanu su »jugoslavenska ideologija« i historija nekadašnje jugoslavenske državne zajednice, kao »problematično« nasljeđe, postali opterećenje u takvim procesima,

185 Ž. Trebješanin, „Lov na veštice počinje zmijskim jezikom“, *Politika*, Beograd, 26. septembar 2009.

186 M. Gross, Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti, *Historijski zbornik*, br. 1, Zagreb 2009, 182.

kao iskazivanje nadnacionalnog (»razne verzije jugoslovenstva, internacionalizma i kosmopolitizma«), nepoželjni kao anahroni i neprihvatljivi. Politika sjećanja u postsocijalizmu povezana je i sa »diskreditacijom ljevice«. U selektiranoj slici gubio se i čitav kontekst Drugog svjetskog rata. Historiografija je interpretacija činjenica koje vremenom dobijaju i različita značenja. Historijska svijest nije lišena preispitivanja. Različiti narativi su neminovni, prošlost se interpretira iz okvira ili pozicije iz koje se sagledava. Za historičare je važno da kritički uključuju i vizije »drugih«, dužni su i da podsjećaju »svoje sugrađane na ono što bi oni htjeli zaboraviti«. Nijedno istraživanje nikada se ne može smatrati okončanim. Vrata za proučavanje historijskih procesa i događaja stalno su otvorena. Svaki iskaz »zastarjeva i zahtijeva reviziju«. Ona je u historiografiji neodvojiva od involutivnih društvenih prevrata. U tranzicionim društvima ovaj pojam je izgubio afirmativnu konotaciju, kao podrazumijevajuća »popuna znanja o prošlosti«. Revizionizam - »borba za kontrolom nad prošlošću« je globalni fenomen. Na Balkanu se temelji na selektivnom zaboravu i konstrukciji "poželjne historije". Njegova bit je formiranje novog ideološkog pogleda na svijet, govori o dominantnim političkim vrijednosnim orijentacijama u jednom društvu. Nacionalistička indoktrinacija štetno utiče na naučnu interpretaciju. Politizirana prošlost je značajan element nacionalističkih ideologija. Iz njenih tokova, odnosa i djelovanja ličnosti, »filtrira se ono što je poželjno i tako se modelira poželjna istorijska svest grupe na bližu i dalju prošlost«. Izmišljanje prošlosti s pečatom nauke je oruđe za održanje političke moći. Zanemaruju se, detraumatiziraju ili relativiziraju »tamnije strane« nacionalne historije. Organizirani zaborav je svjestan, namjeran čin, vođen interesima. Kolektivni, nacionalni identitet podrazumijeva idealnotipski model. Nužno je stalno otkrivanje interesa koje deformiraju historijske činjenice, za koje prošlost ima samo upotrebnu vrijednost. Ideja o »jednoj istini«, »jednom odgovoru«, pripada ideološkoj svijesti. Problematično je svođenje totaliteta na jednu dimenziju. Sva su tumačenja podložna preispitivanjima. Do nas je, upućuje Jakob Mikanovski, na koju ćemo »historiju« obratiti pažnju i kakvo ćemo joj značenje dati u sadašnjosti. Historija se može racionalno istraživati tek sa multiperspektivnim pristupom, sa distanciranjem od nacionalističkih kategorija - važnih poluga političke mobilizacije i manipulacije. Nužne su racionalne rekonstrukcije, asimetrične slike prošlosti, obuhvatanje iznijansiranih historijskih pojava u cjelini.

Summary

History is a multifaceted process. Every time has its own history. The discourse with the past shows that the present is in many ways connected with yesterday. The ideas and interests of the present influence the views, understandings and interpretations of the past. Through various methodological interventions, depending on the selected angles of observation, it can be recognized in several ways. Historians do not live outside of time and space, they possess political affinities, conscious and subconscious inclinations, and often goals. Interpreting the past is not a neutral and innocent activity, nor is it always in the service of enlightening and drawing lessons from the past. According to Todor Kuljić, it is almost equally “an analytical tool and a political weapon”. Behind variously “designed pasts” there are various current interests “. The earthquakes after 1989 - the “year of miracles”, when the political and ideological map of Europe fundamentally changed, influenced the “social determinants of historical interpretations and judgments”, the return of the “pre-socialist past”, its romanticization and idealization. In the Balkans, “Yugoslav ideology” and the history of the former Yugoslav state union, as a “problematic” legacy, have become a burden in such processes as the expression of the supranational (“various versions of Yugoslavia, internationalism and cosmopolitanism”), undesirable as anachronistic and unacceptable. The politics of remembrance in post-socialism is also connected with the “discrediting of the left”. The entire context of the Second World War was lost in the selected image. Historiography is an interpretation of facts that acquire different meanings over time. Historical consciousness is not devoid of re-examination. Different narratives are inevitable, the past is interpreted from the framework or position from which it is viewed. It is important for historians to critically include visions of “others,” and to remind “their fellow citizens of what they would like to forget.” No research can ever be considered complete. Doors to study historical processes and events are constantly open. Every statement is “obsolete and requires revision.” In historiography, it is inseparable from involutive social upheavals. In transitional societies, this term has lost its affirmative connotation, as an implied “replenishment of knowledge of the past.” In the Balkans, it is based on selective forgetting and the construction of a “desirable history.” Its essence is the formation of a new ideological worldview, speaks of dominant political value orientations in a society. Nationalist indoctrination adversely affects scientific interpretation. Politicized past is a significant element of nationalist ideologies. From its flows, relationships and personality actions, “what is desirable is filtered and thus the desirable historical consciousness of the group is modeled on the near and distant past”. Inventing the past with the stamp of science is a tool for maintaining political power. The “darker sides” of national history

are neglected, detraumatized, or relativized. Organized oblivion is a conscious, deliberate act, driven by interests. Collective, national identity implies an ideal-type model. It is necessary to constantly discover interests that are distorted by historical facts, for which the past has only use value. The idea of “one truth,” “one answer,” belongs to ideological consciousness. It is problematic to reduce totality to one dimension. All interpretations are subject to review. It is up to us, says Jakob Mikanovski, what “history” we will pay attention to and what meaning we will give it in the present. History can be rationally explored only with a multiperspectival approach, distancing oneself from nationalist categories - important levers of political mobilization and manipulation. Rational reconstructions, asymmetrical images of the past, the inclusion of nuanced historical phenomena as a whole are necessary.